

CADERNOS RAMÓN PIÑEIRO, IV

(Cadernos galegos de pensamento e cultura)

***Ideas sobre a lingua galega
na obra de Manuel Murguía***

José Angel García López

(I Premio Centro Ramón Piñeiro)

CADERNOS RAMÓN PIÑEIRO
(Cadernos galegos de pensamento e cultura)

Directores:

Luís Alonso Girgado
Ramón López Vázquez

Consello asesor:

Xesús Ferro Ruibal
Xosé Manuel García Iglesias
Anxo González Fernández
Ramón Mariño Paz
Anxo Tarrío Varela
Andrés Torres Queiruga

Edita:

XUNTA DE GALICIA

CONSELLERÍA DE EDUCACIÓN
E ORDENACIÓN UNIVERSITARIA

DIRECCIÓN XERAL DE POLÍTICA LINGÜÍSTICA

CENTRO RAMÓN PIÑEIRO PARA A
INVESTIGACIÓN EN HUMANIDADES

Conselleiro de Educación e Ordenación Universitaria:

CELSO CURRÁS FERNÁNDEZ

Director Xeral de Política Lingüística:

XESÚS P. GONZÁLEZ MOREIRAS

Coordinador científico

MANUEL GONZÁLEZ GONZÁLEZ

Ilustración da cuberta:

BALDO RAMOS

Imprime:

Gráficas ATV

ISBN:

84-453-3790-4

Depósito Legal:

C-950-2004

Presentación

En novembro do pasado ano 2003 cumpríase o décimo aniversario da posta en marcha do Centro Ramón Piñeiro, que nos seus primeiros anos de actividade privilexiaba a investigación nos terreos da Lingua e a Literatura do país, para despois ampliar a súa atención ao ámbito das Humanidades.

No contexto dos actos celebrados apareceron as tres primeiras entregas dos *Cadernos Ramón Piñeiro* (Cadernos galegos de pensamento e cultura), que iniciaban a súa xeira co propósito de difundir o pensamento e a obra do autor de *Filosofía da saudade* e, ao mesmo tempo, de promover un xénero como o ensaio breve, certamente pouco habitual entre nós.

Coa mesma finalidade creouse o Premio Centro Ramón Piñeiro de ensaio breve. Nesta a súa primeira convocatoria tivo como gañador a un mozo ferrolán, José A. García López, que co título de "Ideas sobre a lingua galega na obra de Manuel Murguía", presentaba un traballo –este que agora ten o lector nas súas mans– axustado, coherente e ben perfilado en expresión e contido; traballo no que van xuntos a figura sobranceira de Manuel Murguía e un tema como o da nosa lingua, pola que tanto loitou Ramón Piñeiro.

O xurado que outorgou o premio contou entre os seus integrantes con Andrés Torres Queiruga, Anxo Tarrío

Varela, Anxo González Fernández, Xosé Manuel García Iglesias e Luís Alonso Girgado. Todos coincidiron nos méritos que o traballo amosaba. O autor, José A. García López, era (e continúa a selo) un distinguido profesor de Estudos Galegos da Facultade de Letras da Universidade Murcia. Malia a súa xuventude, non era un neófito como publicista de traballos da súa especialidade de Filoloxía galego-portuguesa. Tampouco era a primeira vez que recibía un premio, pois máis dun traballo da súa autoría foi premiado pola Universidade de Compostela, da que fora alumno.

Quero aproveitar estas liñas para felicitar a José A. García López. Con seguridade, o futuro será xeneroso con el e estou certo de que desenvolverá unha brillante traxectoria como estudioso e investigador. Ben o merece. E non vou distraer a atención do lector, que debe estar centrada no que o autor deste suxestivo ensaio nos di con bo tino e ben probados coñecementos.

CELSO CURRÁS FERNÁNDEZ

Conselleiro de Educación e Ordenación
Universitaria

ÍNDICE

1. <i>Obxectivos</i>	9
2. <i>Panorámica xeral do Rexurdimento</i>	13
2.1. <i>Cronoloxía</i>	15
2.2. <i>Antecedentes, causas e características</i>	19
2.3. <i>A modo de epílogo</i>	31
3. <i>Teoría da lingua galega na obra de Manuel Murguía</i>	35
3.1. <i>A lingua como elemento de cohesión no discurso rexionalista de Murguía</i>	37
3.2. <i>A cuestión do substrato celta</i>	43
3.3. <i>Consideracións xerais sobre as linguas galega e portuguesa nos textos de Murguía</i> . . .	49
3.4. <i>O modelo de lingua proposto por Murguía</i> . .	61
4. <i>Conclusións</i>	75
5. <i>Bibliografía citada</i>	79

1. Obxectivos

No presente ensaio levamos a cabo un estudio das consideracións teóricas de Manuel Murguía (Froxel-Oseiro, Arteixo, 1833-A Coruña, 1923) sobre a nosa lingua mediante a aproximación ós presupostos que este intelectual amosa nas súas obras. Verbo da estrutura do noso traballo, ofrecemos primeiramente unha breve cronoloxía do movemento coñecido como Rexurdimento, dentro do cal ocupa un lugar sobranceiro a produción do Patriarca. A seguir, entramos propiamente no estudio da teoría da lingua galega nos textos de Murguía. Respecto deste particular, xulgamos salientable a análise da argumentación a prol do galego exhibida polo noso autor desde dúas vertentes: a sincrónica, por canto Murguía reúne nos seus razoamentos elementos de moi diversa procedencia, e a diacrónica, atendendo á evolución que as súas formulacións experimentan co paso dos anos. Por outra banda, parécenos obrigado comenta-la transcendencia que Murguía outorgaba á lingua como factor de cohesión en relación cos alicerces dos seus enunciados sobre o feito diferencial galego. Así mesmo, revisámo-la importancia do substrato céltico no seu discurso sobre a configuración do idioma, ademais das concomitancias intrínsecas das linguas galega e portuguesa. Por último, o ensaio péchase coas conclusións que extraemos da nosa análise.

2. Panorámica xeral do Rexurdimento

2.1. Cronoloxía

En Galicia, o termo *Rexurdimento* é usado en varias disciplinas con significados diferentes. Os historiadores empregan este concepto para designar un dos períodos de conformación do pensamento galeguista, definido como un movemento literario e ideolóxico que substitúe, despois de 1846, ó provincialismo¹. Non obstante, é no eido da Filoloxía onde o dito termo vén sendo utilizado con maior profusión, ben que non sempre co mesmo sentido. Unhas veces a definición é restrictiva e alude unicamente ó renacemento da literatura galega²; outras, amplíase co propósito de falar do proceso de restauración da lingua e da literatura galegas³ ou, aínda nunha postura máis global, o Rexurdimento é concibido como un movemento de recuperación da cultura galega⁴.

¹ Barreiro Fernández, Xosé Ramón, *Historia de Galicia. Vol. IV: Edade contemporánea*, Vigo, Galaxia, 1981, p. 333 e Villares, Ramón, *Historia de Galicia*, Madrid, Alianza, 1985, p. 176.

² Varela Jácome, Benito, *Historia de la literatura gallega*, Santiago de Compostela, Porto y Cía., 1951, p. 208; Carballo Calero, Ricardo, *Historia da literatura galega contemporánea*, 3ª ed., Vigo, Galaxia, 1981, p. 129 e Risco, Sebastián, *Presencia da lingua galega*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1973, p. 11.

³ Pérez Pascual, Ignacio e Amando Reboleiro González, *História da lingua*, 2ª ed., A Coruña, Via Láctea, 1987, pp. 33-34 e Tarrío Varela, Anxo, *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*, Vigo, Xerais, 1994, p. 120.

⁴ Losada Castro, Basilio, "La literatura", en Fabra, Gustavo et al., *Los Gallegos*, 2ª ed., Madrid, Istmo, 1984, pp. 261-263.

En opinión de Carme Hermida, verdadeira autoridade nesta materia, o Rexurdimento é o período da nosa historia caracterizado pola toma de consciencia das características que individualizan a Galicia como entidade diferenciada e pola súa manifestación e reivindicación nos máis diversos ámbitos da cultura e da vida social. E no campo da Filoloxía, entende que debe deixar de ser definido unicamente como renacemento da literatura e pasar a ser considerado un movemento de reivindicación do galego a tódolos niveis e en tódolos planos, desde o literario ó oral⁵. Outros estudiosos como Carballo Calero coidan que o Rexurdimento significa o renacemento da literatura galega, ben que sería máis exacto falar de nacemento, pois durante a primeira metade do século os intelectuais ignoraban a existencia de boa parte da rica literatura medieval, da que só terían noticias extensas cando xa comezara o chamado Rexurdimento, de maneira que a literatura dos nosos escritores con anterioridade ó período sinalado aparece totalmente desvinculada da tradición medieval. Os canons literarios eran outros, recorrendo a modelos fornecidos pola literatura popular ou por literaturas alleas, mímesese que lastra a literatura galega decimonónica⁶. Finalmente, González Beramendi e Núñez Seixas defenden que o Rexurdimento literario *é claramente galeguista nas súas motivacións e mesmo nas súas declaracións de principios e romántico-serodio desde a perspectiva estilística*⁷.

Ante a disparidade de datas existentes para fixa-lo inicio do Rexurdimento (Barreiro Fernández propón o

⁵ Hermida, Carme, *Os precursores da normalización*, Vigo, Xerais, 1992, pp. 269-276.

⁶ Carballo Calero, Ricardo, op. cit., p. 401.

⁷ González Beramendi, Xusto e Xosé Manoel Núñez Seixas, *O nacionalismo galego*, 2ª ed., Vigo, A Nosa Terra, 1996, p. 29.

ano 1846⁸, mentres que Francisco Rodríguez adía ese momento ata 1861⁹ e Varela Jácome dispón como tal o 1863¹⁰), Carme Hermida opta por situa-lo seu principio en 1840 por tres razóns. En primeiro lugar, porque nese ano se dá a coñecer publicamente o pensamento que reivindicaba a singularidade galega. En segundo lugar, porque a primeira composición dun autor incluído en tódolos manuais da nosa literatura como precursor do Rexurdimento é "Un-a carta anónima" (1842) de Francisco Añón¹¹. E en terceiro lugar, porque se-la data elixida polos propios rexurdimentistas para fixa-lo inicio do movemento do que eran protagonistas¹².

Sobre o final do Rexurdimento tamén existen opinións encontradas. Unha parte da crítica alonga este movemento cultural ata 1868¹³, ben que hai quen o sitúa contra 1888, ano da publicación do *Divino Sainete de Curros*¹⁴, ou mesmo quen achega como remate o ano 1917 por mor do pasamento de Pondal¹⁵. Sen embargo, Carme

⁸ Barreiro Fernández, Xosé Ramón, op. cit., p. 333.

⁹ Rodríguez, Francisco, *Literatura galega contemporánea (problemas de método e interpretación)*, Vilaboa, Edicións do Cumio, 1990, p. 46.

¹⁰ Varela Jácome, Benito, op. cit., p. 208.

¹¹ Non obstante, tanto Victoriano Taibo como Basilio Losada discrepan ó apunta-lo inicio do renacemento literario galego no ano 1828, no cal Nicomedes Pastor Díaz publica o seu poema en galego "A alborada" (Taibo García, Victoriano, *Rosalía de Castro, precursora da fala*, Vigo, Real Academia Galega / Artes Gráficas Galicia, 1972, p. 20 e Losada Castro, Basilio, op. cit., p. 263).

¹² Hermida, Carme, *Os precursores da normalización*, op. cit., pp. 19 e 59-62.

¹³ Barreiro Fernández, Xosé Ramón, op. cit., p. 333.

¹⁴ Rodríguez, Francisco, op. cit., p. 46.

¹⁵ Carballo Calero, Ricardo, op. cit., p. 129.

Hermida opina que non se debe alongar máis alá de 1891, o que se explicaría co comezo das actividades da Asociación Regionalista, primeiro xermolo dunha agrupación política galeguista fundada un ano antes, e porque o vintecatro de xuño dese ano se celebraron os Xogos Florais de Tui, os cales, ademais de premiar unicamente composicións en lingua galega, tamén supuxeron o uso do galego por primeira vez nun acto cultural público e multitudinario. Toda a propaganda xerada por estes Xogos foi realizada en galego e os intelectuais galegos da época estaban convencidos de iniciar un novo camiño na conquista de novos ámbitos para o noso idioma. Tarrío Varela considera que este período se pode dar por rematado nos primeiros anos do século XX¹⁶; en cambio, Modesto Hermida restrinxe o seu fin a 1900, afirmando que o movemento decae a partir desa data por problemas internos a pesar da creación da Real Academia Galega¹⁷.

¹⁶ Tarrío Varela, Anxo, op. cit., p. 126.

¹⁷ Hermida García, Modesto, *Narrativa galega: tempo de Rexurdimiento*, Vigo, Xerais, 1995, p. 11.

2.2. Antecedentes, causas e características

Aínda que algúns analistas sosteñen que o Rexurdimento tivo unha filiación exclusiva e netamente romántica¹⁸ e se ben a defensa da singularidade, tanto dos individuos como das comunidades, era un dos alicerces do romanticismo, a dita afirmación tropeza en Galicia cunha dificultade: cando principia o Rexurdimento galego xa o referido movemento deixara de ter vixencia. Ademais, hai outros aspectos que afastan Rexurdimento e romanticismo, como son o carácter realista da nosa literatura, que non coincide coa temática dos escritores románticos, o pouco peso específico dos coñecementos sobre a época medieval e a relación que existe entre a recuperación do idioma e a reivindicación política. Así pois, sen negar totalmente o influxo romántico, Carme Hermida xulga que o Rexurdimento se debeu a procesos internos:

1º) A reivindicación política de Galicia iniciada pola xeración de 1846, coñecida como provincialismo. Este concepto non se debe entender no sentido moderno de provincia, senón no antigo romano que contemplaba o territorio do noroeste como unha unidade diferenciada dentro da Península. O primeiro provincialismo esténdese entre 1840 e 1846. Despois da morte de Fernando VII

¹⁸ Losada Castro, Basilio, op. cit., p. 261 e Fernández del Riego, Francisco, *Historia da Literatura*, Vigo, Galaxia, 1984, pp. 55-56.

iníciase un novo período constitucional, a época de Isabel II, que vai leva-los liberais ó poder (moderados ou progresistas, alternativamente) e deixa fóra, de vez, ós absolutistas, que procurarán, sen éxito, a súa recuperación, o que propiciará as guerras carlistas. Neste momento aparece o primeiro provincialismo, caracterizado principalmente por destaca-los partidarios desta tendencia no levantamento liberal organizado por Solís en 1846. Este pronunciamento militar que se ergueu en Lugo apoiado por intelectuais como Antolín Faraldo e varios sectores sociais foi rapidamente abortado e deu lugar ós denominados *Mártires de Carral*, nome que tomaron da vila na que foron fusilados algúns dos principais protagonistas do antedito levantamento¹⁹.

Será neste ambiente liberal cando se chanten os fundamentos do que será o Rexurdimento literario galego, favorecido polas ideas románticas e o seu interese polas peculiaridades culturais e históricas das nacionalidades. O escuro tempo de silencio da literatura galega esténdese aínda durante a primeira metade do século XIX, na que a penas encontramos qué destacar desde o punto de vista da literatura culta. Con todo, algúns fenómenos serviran para ir creando unha certa consideración do idioma propio como posible vehículo de cultura ou como instrumento para afrontar determinados temas, o que se manifesta en escritos panfletarios divulgados con ocasión da invasión francesa, algunha propaganda liberal e ilustrada, e diálogos satíricos de ton popular e costumista nos que se comenta a actualidade política ou local²⁰.

¹⁹ Un estudio profusamente documentado e de imprescindible consulta sobre esta etapa é o elaborado por Xosé Ramón Barreiro Fernández, *El levantamiento de 1846 y el nacimiento del galleguismo*, Santiago de Compostela, Pico Sacro, 1977.

Foi algo máis tarde, nun clima de entusiasmo provincialista baseado nos ideais romántico-liberais, cando a literatura galega comezou a coller pulo. Daquela, proliferaron os liceos e os coloquios literarios, fundouse a Academia Literaria de Santiago (1840) e creáronse numerosas publicacións periódicas con referencias a Galicia no seu título, como *Revista de Galicia*, *El Idólatra de Galicia*, *El Emancipador Gallego*, *La Aurora de Galicia*, *El Centinela de Galicia*, *El Iris de Galicia* e outras moitas²¹. Sen embargo, cómpre dicir que a maioría dos escritos de Faraldo e dos seus contemporáneos estaban redactados en castelán. Haberá que agardar aínda algún tempo para que se contemple a necesaria dignificación do galego e a reivindicación do seu uso nas diversas manifestacións da cultura. Desta concienciación lingüística xurdirá o verdadeiro renacemento literario coñecido como Rexurdimento.

2º) A persecución dos provincialistas involucrados no pronunciamento de Solís propiciou un incremento do culturalismo en detrimento da actividade política. Este momento coincide cronoloxicamente co segundo provincialismo (1854-1865), cunha estratexia baseada nun achegamento á cultura que busca unha maior implanta-

²⁰ Mariño Paz, Ramón, "Motivacións para o emprego da lingua galega na literatura política dos primeiros anos do século XIX", *Grial*, 105, xaneiro-marzo de 1990, pp. 35-67, e tamén do mesmo autor "Notas para unha caracterización sociolingüística da Galicia dos séculos XVIII e XIX", *A Trabe de Ouro*, 24, outubro-décembro de 1995, pp. 81-87.

²¹ Vid. sobre esta cuestión o artigo de Carme Hermida, "Contribución á historia do galego nos medios de comunicación. A prensa do século XIX", *A Trabe de Ouro*, 20, outubro-décembro de 1994, pp. 553-563 e o ensaio de César Antonio Molina, *Prensa literaria en Galicia (1809-1920)*, Vigo, Xerais, 1989, pp. 56-67.

ción na sociedade galega. O culturalismo foi un refuxio no que agromou o galeguismo político, polo que non nos debe estrañar que a política xurdise de manifestacións culturais como o cultivo da lingua, a literatura, a música e o folclore. No seu seo teñen cabida tódolos galeguistas sen distinción de ideoloxías. Este movemento de rexeneración cultural ten un precedente en 1853, ano en que se publica *A gaita gallega* de Xoán Manuel Pintos, con páxinas en galego, en castelán e latín. A motivación provincialista do autor evidénciase no limiar do libro, no que se expón abertamente a valoración cultural do propio de Galicia. O volume, dividido en sete partes ou foliadas, é unha miscelánea de textos que conteñen unha apoloxía xeral de Galicia e unha loanza das figuras do Rexurdimento. Tamén critica a emigración e os malos costumes da Terra, defende a lingua galega e fai un primeiro deseño do que posteriormente se coñecerá como "galego común"²².

Nesa altura, o *Liceo de la Juventud* de Santiago acollía moitos mozos liberais e progresistas que logo habían evolucionar cara ó rexionalismo. Polo Liceo desfilaron moitos dos que prepararon o terreo no que habería florecer o Rexurdimento xunto a outros que se haberían revelar como as súas principais figuras, como Rosalía de Castro ou Eduardo Pondal. Durante o bienio progresista celébrase en Conxo un xantar fraternal entre estudantes, obreiros e artesáns, organizado por Rodríguez Seoane, Pondal e Aurelio Aguirre, acto no que tamén participan Murguía e os irmáns Camino, entre outros. A pesar das impugnacións civís e eclesiásticas, a celebración do xantar

²² Pintos Villar, Xoán Manuel, *A gaita gallega*, Pontevedra, Imp. de José y Primitivo Vilas, 1853, pp. V-XI. Hai edición facsimilar: La Coruña, Real Academia Galega, 1981.

é un acto simbólico de claro matiz social e democrático²³. Asistimos a un renacemento da lingua no eido poético, propugnado polo grupo de escritores que Carballo Calero, recollendo a denominación de Murguía²⁴, agrupa baixo a etiqueta de *Precursores*. A diferenza dos intelectuais escolmados por Murguía, entre os cales incluía a propia Rosalía, estes caracterízanse por ser escritores que se manifestan literariamente en galego entre a morte de Fernando VII e a celebración dos Xogos Florais en 1861, podendo entender igualmente como data de conclusión a publicación do *Album de la Caridad* (1862) ou mesmo a aparición do libro de Rosalía de Castro *Cantares gallegos* (1863)²⁵.

Os Precursores na súa maioría tiñan unha extracción social común: a pequena burguesía. Adoitaban ser persoas ilustradas no liberalismo e no progresismo cun vínculo sentimental con Galicia. A identificación cos problemas da Terra non vén dada pola súa clase, polo que o seu ámbito de actuación se circunscribe ás tradicións e ó folclore (afección herdada do romanticismo), e politicamente se inclinan cara ó populismo. A este respecto, a simpatía polas clases menos privilexiadas era nos románticos un canto ás liberdades individuais, mentres que nos precursores galegos se trata de defender unha colectividade, un estrato social que constituía arredor dun noventa por cento dos habitantes do país²⁶. Procurar

²³ Barreiro Fernández, Xosé Ramón, *Historia de Galicia...*, op. cit., pp. 273-275.

²⁴ Murguía, Manuel, *Los Precursores*, La Coruña, Latorre y Martínez Editores, 1886. Hai edición facsimilar: La Coruña, La Voz de Galicia, 1976.

²⁵ Carballo Calero, Ricardo, op. cit., p. 67.

²⁶ Unha mostra das súas preocupacións verbo de Galicia e os seus problemas pódese consultar na escolma de Francisco Fernández del Riego *Pensamento galeguista do século XIX*, Vigo, Galaxia, 1983, pp. 9-35.

no romanticismo a clave da recuperación da lingua e da literatura galegas non semella apropiado, inda que é evidente que favoreceu o renacer literario e cultural, sobre todo no que se refire ó gusto polo pasado, pola tradición e o exótico. Con todo, a formación da maioría dos precursores era neoclásica malia pertencer á época romántica e, de feito, moitos dos seus temas literarios están máis próximos ó realismo e reflicten acontecementos dos que son testemuñas, cando non protagonistas²⁷. Literariamente, formáronse antes da edición dos *Cantares gallegos*, sendo os autores máis representativos Vicente Turnes, Xoán Manuel Pintos, Francisco Añón, Alberto Camino, Xosé María Posada, Xosé García Mosquera, Marcial Valladares, Antonio de la Iglesia e Xosé Pérez Ballesteros.

Tamén convén subliña-lo papel dos Xogos Florais. Seguindo o exemplo dos *Jocs Florals* de Barcelona (1859), foron varios os certames que se celebraron en Galicia a imitación dos referidos. O dous de xullo de 1861 ten lugar un acto transcendente para a nosa literatura, que se soe sinalar como o fito inaugural do Rexurdimento literario: a celebración na Coruña dos primeiros "Juegos Florales". A diferenza entre os feitos en terras catalanas e os galegos é notable, dado que nestes últimos predominan as composicións en castelán e só é distinguida unha composición en galego: "A Galicia", de Francisco Añón. Non obstante, os anteditos "Juegos" darían pé á publicación colectiva que os estudiosos consideran a panorámica máis importante dos escritores do pre-Rexurdimento. Trátase do *Álbum de la Caridad* (1862), que inclúe un valioso "Mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporá-

²⁷ Méndez Ferrín, Xosé Luís, *De Pondal a Novoneyra*, 2ª ed., Vigo, Xerais, 1990, p. 21.

neos", antoloxía bilingüe que realiza Antonio de la Iglesia por encargo do mecenas López Cortón e na que figuran case medio cento de poetas en galego, entre eles Rosalía e Pondal²⁸.

En 1863 verá a luz no obradoiro gráfico vigués de Juan Compañel o primeiro gran libro do renacemento literario galego. Trátase dos *Cantares gallegos* de Rosalía, inspirado no *Libro de los cantares* (1852) de Antonio Trueba. Sen embargo, a poetisa de Padrón escribe cunha intención inherente que non atopamos en Trueba: a dignificación da lingua galega, reivindicando a súa aptitude como lingua literaria²⁹. Convén apuntar que neste momento xorden as primeiras gramáticas do idioma galego: a de Mirás³⁰ (1864) e a de Saco y Arce³¹ (1868). Coincidimos con Tarrío Varela ó inferir que o Rexurdimento tivo a súa expresión máis feliz no rexistro lírico en relación cunha prosa aínda pouco consolidada³². Este feito debeuse a actitudes sociolingüísticas enraizadas na Terra, onde a práctica poética estaba nesa época concibida como unha actividade próxima ó folclorismo. A sociedade

²⁸ *Álbum de la Caridad. Juegos Florales de La Coruña en 1861...*, Coruña, Imprenta del Hospital Provincial, 1862. Unha análise sociolingüística do contido do Álbum témola no artigo de Carballo Calero "Castelán e galego no *Álbum de la Caridad*", en *íd.*, *Libros e autores gallegos. Dos trovadores a Valle-Inclán*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1979, pp. 127-133.

²⁹ Losada Castro, Basilio, *op. cit.*, pp. 265-266.

³⁰ Mirás, Francisco, *Compendio de gramática castellana-gallega...*, Santiago, Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás, 1864. Existe unha edición facsimilar publicada pola editorial madrileña Akal en 1978 cun prólogo de Xesús Alonso Montero.

³¹ Saco y Arce, Juan Antonio, *Gramática gallega*, Lugo, Imp. de Soto Freire, 1868; 2ª ed., Orense, Gráficas Tanco, 1967.

³² Tarrío Varela, Anxo, *op. cit.*, pp. 122-123.

galega, en xeral, amosaba certas reticencias con relación á novela ou ó discurso científico en galego, como demostra o feito de que Rosalía ou Curros, cunha abundante obra poética na nosa lingua, elixiran o castelán para elaborar unha novela, escribir nos xornais ou comunicarse epistolarmente.

Unha segunda liña de actuación será a recuperación da identidade histórica de Galicia. O historicismo xa se amosara decisivo no provincialismo, aínda que entón vinculaban a nacionalidade galega ó pasado e vacilaban cando había que afirmala no presente. En Galicia o enfoque romántico penetrou de seguida na xeración de 1846 co destacado exemplo que constituíu o primeiro tomo da *Historia de Galicia* (1838) de Verea e Aguiar, que estimulou tanto a produción como as pautas da análise histórica. A historiografía concretarase tamén en unidades menores, as denominadas historias locais, como a de Vedía e Gossens verbo da Coruña, González Zuñiga sobre Pontevedra, Taboada Leal respecto de Vigo, etc. O influxo romántico acada cotas impensables na *Historia de Galicia* de Benito Vicetto³³, inconsistente argumental e documentalmente para defende-la realidade histórica galega. A obra cimeira da historiografía romántica será a *Historia de Galicia* de Manuel Murguía, composta por cinco tomos aparecidos entre 1865 e 1913. As fontes arqueolóxicas, documentais e inclusive etnográficas outórganlle unha maior obxectividade desde a perspectiva científica á hora de defende-la lexitimidade histórica da comunidade galega. A presidencia da Real Academia Galega permite a Murguía oficializa-la tese do celtismo a

³³ Vicetto, Benito, *Historia de Galicia*, Ferrol, Imp. de Nicasio Taxonera, 7 vols., 1865-1873.

través do himno galego, de xeito que, en palabras de Barreiro Fernández, *se converte en símbolo e bandeira de Galicia*³⁴.

A inestable situación política española, que levará á revolución de setembro de 1868, propicia un clima de preocupación entre os galeguistas, que comezan a se diversificar abandonando case totalmente o culturalismo. O provincialismo esmorece e morre, e se ben as súas ideas non incidiron directamente sobre a reivindicación da lingua, si serviron para que o galego principiase a ser percibido como un elemento esencial dentro da especificidade do ser galego ó avogar pola súa dignificación³⁵. Ábrese unha nova etapa na historiografía galega coa proclamación da Primeira República, na que se vinculan federalismo e galeguismo e baixo o mandato da cal é posto en práctica o proxecto de reforma agraria e de redención foral formulado polo ourensán Paz Novoa en 1873. Non obstante, esta lei a penas tería repercusión debido á escaseza de capital do campesiñado e á inexistencia dun crédito bancario agrícola³⁶.

Finalmente, sobrevén a Restauración, froito do pacto entre a alta burguesía e a oligarquía rendista. A partir de 1875, ano en que comeza a publicarse *El Heraldo Gallego*, os galeguistas recuperan a estratexia

³⁴ Barreiro Fernández, Xosé Ramón, "A historia da Historia. Aproximación a unha historiografía galega: de Murguía a Risco", en González Beramendi, Xusto (coord.), *Galicia e a Historiografía*, Santiago de Compostela, Tórculo, 1993, pp. 183-184.

³⁵ Mariño Paz, Ramón, *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1998, p. 376.

³⁶ Villares, Ramón, *Foros, frades e fidalgos*, Vigo, Xerais, 1982, pp. 177-179.

cultural, procurando especialmente a consolidación da lingua galega nos tres xéneros literarios, que se producirá no período da Restauración ó aumentar considerablemente a nómina de autores³⁷. Tamén neste momento asistimos á consolidación do galego como idioma literario, sobre todo mercé ás contribucións dos tres grandes poetas da época: Rosalía (Follas novas, 1880), Curros (*Aires da miña terra*, 1880) e Pondal (*Queixumes dos pinos*, 1886). Cómpre resaltar que tamén en 1880 aparece a primeira novela en lingua galega, *Maxina ou a filla espúrea*, da autoría de Marcial Valladares³⁸.

Ideoloxicamente, os distintos grupos existentes na etapa anterior profundan na estrutura do galeguismo. Os tres grupos sobreviventes (o federal-rexionalista lugués, organizado arredor de Aureliano Pereira; o tradicionalista santiagués, organizado por Alfredo Brañas; e o liberal-burgués, liderado por Manuel Murguía) uníranse na *Asociación Rexionalista Gallega* (1891-1893), que agroma novamente en 1897 baixo o nome de *Liga Gallega*. Os estudiosos adoitan situa-lo máximo esplendor do rexionalismo por volta de 1892, logo de publicar

³⁷ Entre 1875 e 1891 publícanse trinta e seis libros de poesía; pola contra, entre 1886 e 1891 unicamente aparecen seis libros de prosa e entre 1882 e 1891 sete obras de teatro (Freire Lestón, Xosé Vicenzo, *A actividade editorial en Galicia* [1850-1936], Vigo, Edicións do Cumio, 1997, pp. 23-60).

³⁸ A crítica especializada considera que a serodia aparición da narrativa en galego se pode deber ó feito de que a novela no século XIX é un xénero propio de culturas normalizadas, de tal maneira que os poetas galegos escribían as súas novelas en castelán porque lectores e autores de narrativa pertencían á burguesía en alza (García Negro, María Pilar e Xosé María Dobarro Paz, *33 aproximacións á literatura e á lingua galegas*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1984, pp. 50-51).

Brañas o seu libro *El Regionalismo*³⁹, que sería a primeira teorización sobre este movemento, dando a coñecer publicamente e de maneira transparente os seus obxectivos socio-políticos. Ademais de Brañas, que chega á convicción rexionalista desde o conservadorismo antiliberal e non pola superación do liberalismo⁴⁰, hai outros rexionalistas como Murguía que asumen unha liña democrática e liberal progresista. O marco para tódalas tendencias era a *Asociación Regionalista Gallega*, á que xa fixemos referencia con anterioridade. O feito máis importante, na escasa actividade desta entidade, foi a convocatoria dos Xogos Florais de Tui, xunto co relevante enterro dos restos de Rosalía en Bonaval. Será o propio Murguía quen, en 1897, funde a *Liga Gallega* apoiado polo sector liberal da Asociación. No ano 1900, co pasamento de Brañas, o rexionalismo desaparece como fundamento teórico. Consonte sinalan a maioría dos especialistas, a etapa rexionalista pode darse por rematada cun destacado evento cultural: a inauguración da Real Academia Galega no ano 1906, ben que a prehistoria desta institución se pode emprazar en 1875⁴¹.

3º) Ademais dos históricos, hai outros factores que contribuíron de xeito importante ó desenvolvemento do Rexurdimento. O primeiro deles é o descubrimento do ilustre pasado medieval da lingua e da literatura galegas. Aínda que cativo, pois a lírica medieval só se divulgaría de xeito efectivo trala publicación de *El idioma*

³⁹ Brañas, Alfredo, *El Regionalismo. Estudio sociológico, histórico y literario*, Barcelona, Jaume Molinos, 1889.

⁴⁰ Villares, Ramón, *Historia de Galicia*, op. cit., p. 180.

⁴¹ Alonso Montero, Xesús, "Un obreiro, Curros e a Academia", en íd., *Informe(s) sobre a lingua galega (presente e pasado)*, Vilaboa, Edicións do Cumio, 1991, pp. 151-155.

gallego de Antonio de la Iglesia, o pouco material coñecido serviu para a dignificación dun idioma maioritariamente en labios das capas baixas da sociedade. A este habería que engadir outros tres factores: o fracaso político de moitos progresistas en 1856, que fixo que moitos desencantados buscasen acomodo nas reivindicacións culturais; o influxo de Sarmiento, que impulsou a moita xente a estudar e cultiva-lo galego; e, finalmente, o coñecemento das actividades realizadas en Cataluña, que incentivou a realización na Terra de labores semellantes.

2.3. A modo de epílogo

Os obxectivos do Rexurdimento tocante á lingua estiveron centrados na loita por evita-la desaparición desta, ameazada polo abandono e a deserción de falantes. Os rexurdimentistas eran conscientes da importancia da lingua para a supervivencia da identidade diferenciada, malia escribi-la súa teorización sobre este tema en castelán. Os seus argumentos incluían factores de identificación do pobo coa súa lingua, factores que falaban da riqueza expresiva do idioma galego e factores de prestixio como salienta-la nobreza da súa orixe, a existencia dunha literatura medieval ou o parentesco co portugués. E para conseguí-los seus obxectivos traballaron pola ampliación de usos do galego na vida sociocultural da Galicia do XIX. Os primeiros campos ocupados polo galego foron o da escrita, comezado en 1842 por Añón e consolidado por Rosalía en 1863, e o estudo científico iniciado polo dicionario de Francisco Javier Rodríguez. Posteriormente, tendo como argumento principal a existencia dunha literatura, dunha gramática e dun dicionario, solicitouse a entrada do idioma no ensino, arela expresada en primeiro lugar por Benito Vicetto en 1873⁴². No ano 1876, pediuse desde as páxinas de *El Heraldo Gallego* de Ourense o uso do galego nas publicacións periódicas⁴³. Ese mesmo

⁴² Vicetto, Benito, *Historia de Galicia*, op. cit., vol. VII, p. 519.

⁴³ Hermida Carme, *Os precursores...*, op. cit., p. 168 e Juana, Jesús de "El Heraldo Gallego de Lamas Carvajal e Rosalía de Castro", en García Sabell, Domingo et al., *Actas do Congreso Internacional sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, Consello da Cultura Galega - Universidade de Santiago de Compostela, 1986, pp. 378-379.

ano, *O Tío Marcos da Portela* demostraría que era posible. Finalmente, fixéronse varios chamamentos á creación dunha Academia Galega, correspondendo o primeiro a Valentín Lamas Carvajal en 1875⁴⁴.

Con todo, estudiosos como González Beramendi e Núñez Seixas acreditan que os efectos sociais do Rexurdimento foron escasos e só coñecidos por reducidos círculos culturais. A situación real era que o castelán mantiña o monopolio do ensino, das institucións e da prensa, agás a presenza recorrente dun meirande número de poemas en galego e a maior abundancia de actitudes en favor da nosa lingua. O galego, falado pola totalidade da poboación rural e polos sectores populares urbanos, seguiu a ser unha lingua con connotacións sociais negativas⁴⁵. Tarrío Varela apunta tamén nesta dirección, destacando que empresas culturais como foran as revistas monolingües *O Tío Marcos da Portela*, *A Tía Catuxa* ou *A Monteiro* non tiveran a continuidade desexada no tempo, fanándose sen establecer unha ponte entre os séculos XIX e XX, e que as declaracións de intencións efectuadas polos intelectuais galegos non coñeceran un programa real de rexeneración no sistema literario galego⁴⁶. Sen embargo, non é menos certo que se ben os gramáticos do século XIX non foron quen de establecer no seu tempo unha variedade culta e unificada da lingua galega, os avances neste campo foron notables, de xeito

⁴⁴ "Asina poderíamos un día / Traballando constantes sin sosego / fundar unha ACADEMIA, que faría / O limpa fixa e dá exprendor, gallego" (Lamas Carvajal, Valentín, *Dez cartas pr'os gallegos*, Orense, J. M. Ramos, 1875. Citamos pola colectánea *Poesía galega*, edición e introducción de Pilar García Negro, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1998, pp. 34-35).

⁴⁵ González Beramendi, Xusto e Xosé Manoel Núñez Seixas, op. cit., p. 30.

que podemos dicir con González Seoane que no Rexurdimento xorde unha conciencia da necesidade de normativización da lingua. Aínda que non se chegou a enunciar ningunha proposta normativa completa, si se conseguiu un certo consenso tocante a determinadas cuestións problemáticas verbo da ortografía⁴⁷.

⁴⁶Tarrío Varela, Anxo, "A literatura galega hai cen anos", en Barreiro Fernández, Xosé Ramón et al., *Actas do Congreso Galicia nos tempos do 98*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1997, p. 110.

⁴⁷ González Seoane, Ernesto, "Avances na estandarización do galego no século XIX", en Kremer, Dieter (ed.), *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, t. II, Vigo, Galaxia, 1999, pp. 565-566.

***3. Teoría da lingua
na obra de Manuel Murguía***

3.1. A lingua como elemento de cohesión no discurso rexionalista de Murguía

Ideoloxicamente, Murguía foi sempre un defensor da lingua galega que, como el mesmo nos di, era a súa lingua materna:

Puedo decirlo, porque de ello soy por mis años testigo irrefutable. Cuando yo era niño, todos a mi alrededor hablaban gallego⁴⁸.

A postura de Murguía a prol do galego foi inequívoca e a súa preocupación polo idioma vémolala reflectida nos seus traballos en prosa, sendo a lingua a protagonista central de boa parte dos seus artigos e prólogos. Non obstante, a súa produción foi case toda en castelán se nos atemos ós escritos que del conservamos, dado que só esporadicamente se atopan textos en galego⁴⁹. Neste sentido, é obrigado indicar que o seu traballo como xornalista e as súas distintas residencias fóra de Galicia obrigárono a

⁴⁸ Murguía, Manuel, "Discurso del Sr. Académico Presidente D. Manuel Murguía", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 6 / 7, 1906, p. 127.

⁴⁹ O corpus de textos en galego que se conserva de Murguía é notoriamente reducido, limitándose a catro poemas (tres dos cales están inconclusos e permanecen aínda inéditos) e catro artigos, sen que saibamos realmente as razóns polas que se explica o feito de que o noso autor deixase unha bagaxe tan escasa de composicións na nosa lingua. Carballo Calero acredita na falla de léxico específico tocante á literatura científica en galego, eiva que supliría o uso do castelán neste eido (Carballo Calero, Ricardo, *Historia...*, op. cit., p. 417). César Vaamonde Lores afirma que "desde los sesenta y cinco años transcurridos desde una poesía que igualmente en la lengua vernácula dedicó a Elena Avendaño y las cuartillas presentes, fueron numerosas las composiciones en gallego

vivir dentro dun mundo periodístico e literario foráneo, que o levou tamén a cultivar literariamente a lingua castelá. Cómpre dicir que non foron estes os únicos idiomas que utilizou pois, en maior ou menor grao, posuía coñecementos de francés, inglés e portugués⁵⁰, segundo se desprende das fontes bibliográficas utilizadas polo Patriarca⁵¹.

Polo que fai á teoría da lingua como elemento cohesivo e definidor da nacionalidade galega nos textos de Murguía, cabe salientar que a idea murguiana de nación remite a unha concepción de tipo orgánico-historicista con raizame xermánica adoptada pola intelctualidade galega de finais do século XIX e primeiro tercio do século XX⁵². Fronte ó raciocinio mecánico e un universalismo abstracto que actuarían como criterios de lexitimidade da nación, os pensadores alemáns e nomeadamente Herder (1744-1803) opoñen un universalismo

que surgieron de la áurea pluma del glorioso Patriarca, ignoradas del vulgo la mayor parte de ellas" (Murguía, Manuel, "Eduardo Pondal e a sua obra", *Boletín da Real Academia Galega*, 248-249, 1933, p. 184, n. 1). Non podemos saber se Vaamonde Lores incluía dentro do feixe de composicións en lingua galega os artigos que Murguía redactou en portugués. En calquera caso, os investigadores da obra do Patriarca non exhumaron despois do ano 2000 outros textos en galego da súa autoría.

⁵⁰ Verbo da produción xornalística en portugués de Murguía, pode consultarse o estudio introductorio de Francisco Antonio Vidal á colectánea *Manuel Murguía. Textos en galego*, Cadernos Cruceiro do Rego, 10, Noia, Toxosoutos, 1999, pp. 11-12.

⁵¹ Risco, Vicente, *Manuel Murguía*, 2ª ed., Vigo, Galaxia, 1976, pp. 46-56.

⁵² Véxanse ó respecto os traballos de Xusto González Beramendi *Vicente Risco no nacionalismo galego. I: Das orixes á afirmación plena*, Santiago de Compostela, Edicións do Cerne, 1981, pp. 51 e ss. e "El partido galleguista y poco más. Organización e ideoloxías del nacionalismo gallego en la II República", en González Beramendi, Xusto y Ramón Máiz (comps.), *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid, Siglo XXI / Consello da Cultura Galega, 1991, pp. 136-148.

baseado na historia peculiar de cada pobo (*Volk*), definido como entidade suprapopular que se manifesta nunha cultura particular, unha tradición, unha lingua, unha relixión e uns costumes que dotan a nación dun carácter nacional único e irrepetible, o *Volkgeist* ou "espírito do pobo". Así pois, a nación é entendida como unha unidade de cultura: os grupos humanos constitúen de xeito natural os alicerces da nación, que posúe unha personalidade cultural de seu. O concepto nacional de Herder é exclusivamente cultural, xogando a lingua un papel destacado, pois é concibida como elemento distintivo e manifestación principal do *Volkgeist*. A relación entre linguaxe e pensamento vese reforzada polas teses de Wilhem von Humboldt (1767-1835), nomeadamente pola afirmación de que a lingua, á parte de se-lo espírito do pobo, sería tamén o feito máis ilustre de toda a raza e a configuradora dunha *Weltanschauung* ("visión do mundo"). Inda que a capacidade da linguaxe é universal, a lingua e o pensamento serían realidades interdependentes, de xeito que o desenvolvemento de ambas sería paralelo, polo que só se podería entende-lo pensamento e a produción literaria popular dun pobo estudando a lingua que lle é propia. Desde o punto de vista da identidade nacional, a fala sería o vínculo social máis significativo, posto que determina o pensamento e a psicoloxía colectivos⁵³.

⁵³ Sobre as teses de Herder e Humboldt poden consultarse con proveito os apartados que R. H. Robins dedica a estes autores na súa *Breve historia de la lingüística*, Madrid, Paraninfo, 1974, pp. 149 e ss. Para Herder, a lingua é un elemento esencial na creación dunha comunidade nacional, dado que nela se recoñecen os seus membros e mediante ela transmítese unha determinada herdanza cultural, de maneira que o cultivo desta é un factor de grande importancia na formación da personalidade individual e colectiva. Para Humboldt, cada lingua moldea ademais unha determinada visión do mundo que os seus falantes teñen interiorizada.

O idioma adquire o status de elemento central da afirmación nacional en Murguía, sendo así que o concepto herderiano de articulación do pensamento remite á maneira específica de pensar e actuar do pobo galego⁵⁴. Ademais de posuír conciencia de si mesma e unhas características étnicas, históricas e territoriais específicas, a nación para Murguía é unha comunidade que ten unha lingua propia⁵⁵. Murguía sentiu unha fonda preocupación pola lingua, sabedor de que o pobo que deixa morre-la súa lingua perde a súa condición de entidade diferenciada. Esta premisa vese ás claras en *La primera luz*, onde pon de manifesto a identificación existente entre a colectividade e a lingua por ela creada:

(...) que en él hablaron nuestros padres, y que nosotros no debemos, no digo ya olvidarlo, sino amarlo, venerarlo, como a preciosa herencia que nos han legado nuestros antepasados. Amad el lenguaje en que hablamos todavía; ¡el pueblo que olvida y escarnece su idioma, ese pueblo dice al resto del mundo que ha perdido su dignidad!⁵⁶

Obviamente, esta argumentación busca unha actitude positiva dos falantes cara á lingua, insistindo na súa valía como signo de identidade colectiva. A nivel individual, Murguía salienta a correlación existente entre o individuo e a comunidade da que forma parte,

⁵⁴ González Beramendi, Xusto, *Manuel Murguía*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1998, p. 23.

⁵⁵ Murguía, Manuel, "El regionalismo gallego (III)", *Galicia. Revista regional*, 5, maio de 1889, p. 271, n. 12.

⁵⁶ Murguía, Manuel, *La primera luz*, Vigo, Juan Compañel, 1859; 2ª ed., Lugo, Soto Freire, 1868. Existen facsímiles das dúas edicións: a de 1859 ó coidado de Henrique Rabunhal Corgo e prologada por Xesús Alonso Montero (Xerais / San Luís, Vigo, 2002), e a de 1868 a cargo de Vicente Peña Saavedra e Manuel Fernández González (Santiago de Compostela, Mupega / Centro Ramón Piñeiro / Xunta de Galicia, 2000). Citamos por esta última, p. 13.

ocupando a lingua o lugar de elo entre a colectividade e os seus membros. A superioridade expresiva do galego, dotado de enunciados e xiros que permiten amplia-los rexistros fronte ó castelán, é outro factor que destaca na formulación de Murguía:

No sabe castellano y habla en el dulce lenguaje de su tierra nativa, en el lenguaje en que hablaron sus abuelos! (...); es un dialecto en que pueden expresarse con más dulzura, con más suavidad, con más cariño que en ningún otro, todos los pensamientos y todas las ideas⁵⁷.

De certo, as concepcións da linguaxe e da lingua que expón Murguía insírense de cheo na tradición da ideolinguística romántica alemana, como se aprecia na radical negación da mera instrumentalidade da linguaxe e na reivindicación das súas dimensións expresiva e pragmática⁵⁸. Cómpre salientar que a incorporación do idioma galego en calidade de elemento constitutivo da etnicidade diferencial do país e coas reivindicacións expresas do seu uso oficial, difusión social e cultivo literario fai a súa aparición como postulado do discurso político galeguista a partir das teorizacións murguianas⁵⁹. Tres anos antes da celebración dos primeiros Xogos Florais na Coruña, Murguía falaba no seu artigo "Poesía gallega contemporánea" da necesidade de restituí-lo galego á condición de lingua literaria para que fose instrumento de afirmación rexional⁶⁰. O noso autor non pode menos que envexa-la consideración da que goza a lingua catalana en relación

⁵⁷ Murguía, Manuel, *La primera luz*, op. cit., pp. 12-13.

⁵⁸ Humboldt, Wilhem von, *Escritos sobre el lenguaje*, Madrid, Península, 1991, pp. 61-66.

⁵⁹ González Beramendi, Xusto e Xosé Manoel Núñez Seixas, op. cit., p. 37.

⁶⁰ Murguía, Manuel, "Poesía gallega contemporánea", *El Museo Universal*, 2, 30-I-1858, pp. 10-11 e 4, 28-II-1858, pp. 30-31. Citamos pola colectánea editada por José Antonio Durán *Prosas recuperadas: o periodismo de Manuel Murguía. Antoloxía básica: 1853-1923*, Fundación Caixa Galicia / Real Academia Galega, A Coruña, 1998, pp. 101-102.

coa galega, sabedor de que a normalización do uso da lingua é unha das aspiracións máis notables do discurso rexionalista catalán⁶¹:

La reacción contra la funesta tendencia a aniquilar las lenguas particulares, sacrificándolas en el altar de la dominante en el estado, empezó pronto; por cuanto vive y tiene raíz en el corazón y en el amor del hombre, se niega a perecer. En Cataluña, el triunfo fué rápido y completo, pues tenía toda una importante y numerosa literatura anterior, manteniendo viva la tradición de su lengua (...). Esperemos que en Galicia se obtenga pronto el mismo resultado que en Cataluña, pues siendo tan intenso el dominio del gallego, y tan de nuestra predilección, puede hacerse fácilmente que afirme su poder en el corazón y en el labio de sus hijos⁶².

Con todo, a reivindicación da lingua galega como idioma exclusivo da Terra non se atopa nos escritos dos intelectuais do rexionalismo galego. A meta explícita das súas demandas céntrase na cooficialidade do galego, a cal sería solicitada cronoloxicamente en primeiro lugar por Murguía en 1889:

Desea que su lengua sea tan oficial como la del Estado:
Que los que hayan de administrar justicia y de dirigir la conciencia del hombre en nuestro país, sean escogidos de entre sus hijos⁶³.

⁶¹ Unha interesante análise comparativa dos discursos glotopolíticos dos rexionalismos catalán e galego pódese consultar no traballo de Jenny Brumme, "Acerca de la política lingüística de los regionalismos catalán y gallego (1874-1898)", en Lorenzo, Ramón (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas. Vol. III: Lingüística Pragmática e Sociolingüística*, Universidade de Santiago de Compostela, 1989; Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 1992, pp. 81-87.

⁶² Murguía, Manuel, "Discurso-contestación al de D. José Antonio Parga Sanjurjo", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 16 / 17, 20-XI-1907, pp. 106-107.

⁶³ Murguía, Manuel, "El regionalismo gallego (III)", op. cit., p. 269.

3.2. A cuestión do substrato celta

A finais do século XVIII, co descubrimento da familia lingüística indoeuropea e a conversión da lingüística en ciencia humanística con métodos e resultados firmes, o que era ata entón unha única familia lingüística transfórmasse para os occidentais nunha raza indoeuropea ou aria, oposta á semítica. A dita raza indoeuropea axiña foi dividida á súa vez en subrazas que se fixeron coincidir cos antigos pobos europeos como, por exemplo, o celta. Seguindo as ideas que circulaban e eran comunemente aceptadas no século XIX, Manuel Murguía elabora unha teoría celtista en materia de lingua onde o idioma e a raza aparecen indisolublemente unidos. Partindo da raza, constrúese unha lingua e maila súa historia. Neste sentido, Murguía defende, do mesmo xeito que Granier de Cassagnac con relación ó francés ou João Pedro Ribeiro polo que fai ó portugués, que o galego existía como tal con anterioridade á dominación romana. Non obstante, é unha realidade indiscutible que o galego en canto ó léxico e á sintaxe é un idioma eminentemente latino, extremo que o noso autor aceptaba tacitamente, dado que o feito de derivar do latín e contar coa contribución doutras linguas implicaba situa-lo galego ó mesmo nivel do castelán, isto é, reclama-la categoría de lingua. Contrasta-la premisa dos románticos alemáns de que a lingua propia é a conformadora do pensamento e o xeito de ser dun pobo coa tese de que o troco de lingua implica a dexeneración dos

pobos provoca unha seria obxección ó discurso de Murguía: a de explica-la preeminencia do carácter céltico do galego sen que sufrise unha deturpación radical trala latinización lingüística⁶⁴. Esta cuestión é abordada por Murguía xa en 1868, sen renunciar ó prestixio que lle outorga ó galego a súa proximidade respecto do latín, feito que non deixa de ser francamente contradictorio:

El dialecto gallego es uno de los que en España conserva más puro su origen latino, y en el cual se advierte a cada paso las huellas poderosas de los antiguos idiomas célticos, que se hablaban en Galicia antes y durante la dominación romana⁶⁵.

A relación do galego coas linguas prelatinas é outra das cuestións tratadas por Murguía, na que o autor destaca os vínculos co resto das linguas célticas e europeas. Nesta liña, sinala a contraposición entre o mundo atlántico e o mundo mediterráneo, no que as linguas están contaminadas polo contacto coas linguas do continente africano. Pese a admiti-la orixe neolatina do

⁶⁴ Verbo do carácter romance do galego nos textos de Murguía, Carballo Calero sospeita que as ideas de Pintos exerceron un notable ascendente en relación con este particular: "si éste [Murguía], en las páginas de su historia, refrena su celtismo y concede al latín, aunque con reticencias, el papel de lengua madre del gallego, creemos que se debe a la influencia de Pintos, a quien cita con respeto, aunque con reservas. Por su educación neoclásica, Pintos es un continuador de Sarmiento, a quien admira, y sus ideas lingüísticas están más encajadas en la realidad que las de los precursores románticos, más poetas y políticos que filólogos, siempre dispuestos a evadirse por el disparadero del celtismo en procura del hecho diferencial" (Carballo Calero, Ricardo, *Particularidades morfológicas del lenguaje de Rosalía de Castro*, Santiago de Compostela, Servicio de Publicaciones de la USC, 1972, p. 10).

⁶⁵ Murguía, Manuel, *La primera luz*, op. cit., pp. 14-15.

galego, Murguía relativízaa subliñando a contía e importancia dos elementos célticos que pon de relevo a través do estudio etimolóxico⁶⁶, extremo que teriamos que relacionar coa súa formulación étnico-nacionalista⁶⁷. Os pobos arios, entre os que se atopaban os celtas, constituirían unha raza superior⁶⁸, preeminencia que tamén se estende ó eido lingüístico. Como agudamente apunta Ramón Máiz, o reinado suevo supón para Murguía un proceso simultáneo de antirromanización e de recuperación do substrato céltico⁶⁹, posto que a pertenza dos suevos á familia aria impide calquera tipo de contaminación e dexeneración:

Los suevos y los godos, los únicos pueblos invasores que lograron dominar en nuestro país, tenían, además de ser de raza germánica, otros puntos de semejanza entre sí, pues Tácito, que dividía las razas germánicas entre suevos y no suevos, coloca a los godos entre los primeros. Es, pues de inferir de aquí que el lenguaje de ambos pueblos fuese bastante parecido, y de este modo se comprende mejor que el dialecto gallego y el antiguo castellano tengan tantos puntos de contacto, que puedan inducir a creer que uno de ellos es la

⁶⁶ Un resumo das etimoloxías sobre as que Murguía apoiaba as súas teses pódese ver na obra de Juan Renales Cortés, *Celtismo y literatura gallega. La obra de Benito Vicetto y su entorno literario*, vol. II, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1996, especialmente as pp. 181-196.

⁶⁷ Respecto á influencia das teorías de Vereá e Aguiar e Martínez Padín sobre a filiación céltica do galego, vid. Máiz, Ramón, *O rexionalismo galego: organización e ideoloxía (1886-1907)*, Sada-A Coruña, Ediciós do Castro, 1984, pp. 258-259.

⁶⁸ Polo que fai á identificación da forma cultural coa forma somática, o interesado pode revisalo ensaio de Ramón Máiz "La construcción teórica de Galicia como nación en el pensamiento de Manuel Murguía", *Estudios de Historia Social*, 28 / 29, enero-junio de 1984, pp. 133-147.

⁶⁹ Máiz, Ramón, *A idea de nación*, Vigo, Xerais, 1997, pp. 83-84.

matriz y el otro su corrupción o su perfeccionamiento como quieren algunos⁷⁰.

Algo moi diferente ocorre en Castela, onde a primitiva raza se mesturou cun elemento alleo: o árabe. A inferioridade racial levaría aparellada unha inferioridade cultural, polo que, consecuentemente, Murguía rexeita as influencias semíticas, fenicias ou árabes:

(...) la lengua que nos es propia, hija del celta, modificada por el latín, sobre todo el eclesiástico, enriquecida por el habla y sentimientos suevos, y ajena a toda influencia árabe, es la corriente en Galicia y gran parte de Portugal...⁷¹

Na súa introducción ó "Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega..." de Sarmiento, o Patriarca critica a escasa consideración que merecen ó beneditino as influencias célticas⁷². No discurso dos Xogos Florais de Tui incide de novo na importancia dos elementos prerrománicos do galego:

Doull'o celta a sua dozura e a maor parte d'o seu vocabulario; o romano afirmóuno, tén d'o suevo as inflexions...⁷³

Evidentemente, Murguía non tiña ó seu alcance os extraordinarios coñecementos actuais da ciencia filolóxi-

⁷⁰Murguía, Manuel, "Poesía gallega contemporánea", op. cit., pp. 101-102.

⁷¹Murguía, Manuel, *Historia de Galicia*, 2ª ed., t. I, Coruña, Librería de Eugenio Carré, 1901, p. 306. Hai edición facsimilar a cargo da Real Academia Galega: vol. III, Bilbao, La Gran Enciclopedia Vasca, 1980.

⁷²Murguía, Manuel, "Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega, inédito del Padre Fr. Martín Sarmiento", *La Ilustración Gallega y Asturiana*, t. II, 9, 30-III-1880, p. 116.

⁷³Murguía, Manuel, "Juegos florales de Galicia. Discurso d'o Presidente, señor don Manuel Murguía", *La Patria Gallega*, 15-VII-1891, p. 2.

ca, pero quizais non fose totalmente alleo ás teorías do estudioso italiano Ascoli (1829-1907), nomeadamente ó concepto de substrato lingüístico que influiría en lingüistas como Menéndez Pidal ou Tovar. A fonética autóctona influiría decisivamente na configuración non só da lingua nacional, de xeito que certos trazos de substrato subsistirían na lingua adquirida⁷⁴. Así, Murguía minimiza o influxo do latín na lingua galega, de xeito que a fala celta tería influído no latín modificándoo no que para Murguía é a esencia da lingua: a fonética. O noso autor daba conta deste fenómeno en *La primera luz*, reflectíndoo do seguinte xeito:

El hombre -dice un sabio moderno- lo último que pierde es el acento natal. No os avergoncéis, pues, de ser como los hombres, ni os cause risa oír hablar como hablaron vuestros abuelos⁷⁵.

No terceiro volume da súa *Historia de Galicia*, Murguía desenvolve con maior amplitude este extremo, atribuíndo esta tese a *Edwards*⁷⁶ (sic), nome que de acordo coas indicacións de Risco identificamos con W. F. Edwards, autor do estudio *Des caractères phisyologiques des races humaines, considerées dans leurs rapports avec l'histoire*, publicado en París en 1829⁷⁷. Lonxe de constituír unha pexa, Murguía define o acento como elemento diferencial fronte á fonética castelá, integrándoo deste xeito na súa particular enunciación étnica, bioló-

⁷⁴ Para un achegamento preciso a esta teoría, vid. Vãrvaro, Alberto, *Historia, problemas y métodos de la lingüística románica*, trad. de Anna María Mussons, Barcelona, Sirmio, 1988, pp. 127-129.

⁷⁵ Murguía, Manuel, *La primera luz*, op. cit., p. 14.

⁷⁶ Murguía, Manuel, *Historia de Galicia*, t. I, op. cit., p. 315.

⁷⁷ Murguía, Manuel, *La primera luz*, op. cit., pp. 15-16.

xica e fisicista da Raza. En resumo, a lingua constitúe un elemento de interese polo seu carácter histórico, hereditario, polo que a súa condición de cadea garante a continuidade histórica dunha especificidade nacional diferencial.

3.3. Consideracións xerais sobre as linguas galega e portuguesa nos textos de Murguía

Polo que fai á identidade e á cuestión das orixes das linguas galega e portuguesa, reitérase a concepción unitaria do galego-portugués, particular sobre o que se pronuncian en termos parecidos Carolina Michaëlis de Vasconcelos, José Joaquim Nunes ou Lang en contraposición a autores como Francisco Adolfo Coelho, Fidelino de Figueiredo ou o Padre Arlindo, entre outros. Merece destacarse que Murguía acredita nun ente de seu do que derivaría o portugués, sen ningunha clase de subordinación morfolóxica respecto do castelán, o que implicaría a distinción de se-lo primeiro idioma romance formalmente constituído na Península. Onde se poden apreciar claramente expostas as súas ideas sobre o tema é nun dos capítulos do libro *La primera luz*, no cal o afán por dignifica-la nosa lingua o leva a xulgala máis antiga cá castelá e mesmo a afirmar que esta deriva da nosa:

Formóse el gallego antes que el castellano, y llegó también a su perfección antes que éste. Es su padre, como lo es del portugués; ejemplo vivo de lo que podía llegar a ser el gallego, si en vez de corromperse y viciarse con voces y giros castellanos, hubiese aspirado a su perfección y sido un idioma nacional⁷⁸.

⁷⁸Risco, Vicente, *Manuel Murguía*, op. cit., p. 51.

Nestes parágrafos exprésase a primacía xeratriz do galego fronte ó idioma luso, reclamando para a Gallaecia romana o núcleo xerminal da lingua. Tal opinión sobre a prioridade histórica do galego respecto ó portugués coincide cos argumentos enunciados por Sarmiento⁷⁹, Feijoo⁸⁰ ou mesmo por algún eminente filólogo portugués do seu tempo. Teóphilo Braga sostén que, con anterioridade á independencia política alentada polo conde don Henrique, a lingua falada en ámbalas marxes do Miño era común, experimentando posteriormente determinadas evolucións no espacio portugués que explicarían a ruptura da primitiva homoxeneidade, na que reserva para o galego o papel de lingua primixenia, arcaizante e conservadora⁸¹. Igualmente, Marcelino Menéndez y Pelayo opina que a orixe do portugués foi a lingua que pasou de Galicia a Portugal, *condecorada*

⁷⁹ "Es innegable que el año de 1090, ni avía Reyno de Portugal, ni lengua portuguesa. Entonces sólo avía la lengua gallega, que se extendió a Portugal; como la catalana a Valencia" (Pensado, José Luís, *La Educación de la Juventud de Fray Martín Sarmiento*. Edición y estudio crítico, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1984, p. 63).

⁸⁰ "En fin, de honor a nuestra patria diremos que si el idioma de Galicia y Portugal no se formó promiscuamente a un tiempo en los dos reinos, sino que de uno pasó al otro, se debe discurrir que de Galicia se comunicó a Portugal, no de Portugal a Galicia. La razón es porque durante la unión de los dos reinos en el Gobierno suevo, Galicia era la nación dominante, respecto de tener en ella su asiento y corte aquellos reyes" (Feijóo y Montenegro, Fray Benito Jerónimo, "Paralelo de las lenguas castellana y francesa", en *Teatro crítico universal*, t. I, 1726; citamos pola antoloxía preparada por Agustín Millares Carlo, vol. I, Madrid, Espasa-Calpe, 1975, pp. 230-231).

⁸¹ Braga, Teóphilo, *Theoria da Historia da litteratura portugueza*, Porto, Livraria Chardron, 1896, pp. 149-151.

*luego con el pomposo nombre de lusitana para disimular sus verdaderos orígenes*⁸². A pesar de coidar esaxerado o sentido co que o Padre Sarmiento interpretou as palabras do marqués de Santillana na famosa Carta ó condestable portugués don Pedro, Menéndez y Pelayo acredita que o primitivo instrumento do lirismo peninsular non foi o castelán, senón *la lengua que indiferentemente, para el caso, podemos llamar gallega o portuguesa*⁸³, por mor do uso que fan dela os trobadores non galegos e sobre todo o rei Afonso X. Esta afirmación, que parece exalta-la primacía do galego, facíase desde certos sectores intelectuais hispanistas en detrimento da identidade cultural portuguesa, que vería así menoscabada parte do seu pasado. Á marxe do referido, a relación de ámbolos idiomas era un lugar común na altura para os intelectuais galegos, que vían neste extremo un lazo que dignificaba o galego⁸⁴. Así o recoñece explicitamente Murguía:

La verdadera lengua, gallega o portuguesa -para el caso es igual-...⁸⁵

⁸² Menéndez y Pelayo, Marcelino (ed. e prol.), *Antología de poetas líricos castellanos. Desde la formación del idioma hasta nuestros días*, t. III, Madrid, Librería de la Viuda de Hernando y C^a, 1923, pp. XII-XIII.

⁸³ Menéndez y Pelayo, Marcelino, op. cit., p. IX.

⁸⁴ É de obrigada consulta ó respecto o traballo de Carme Hermida "Galego e portugués durante o século XIX (1840-1891)", en Departamento de Filoloxía Galega, *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*, coordinado por Lorenzo, Ramón e Rosario Álvarez, Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións da USC, 1996, pp. 107-119.

⁸⁵ Murguía, Manuel, "A don Juan Valera", *La Voz de Galicia*, 15-VIII-1896. Citamos por Vicente Risco, *Manuel Murguía*, op. cit., p. 180.

Tanto en las primeras fronteras, como en la misma Beira, considerada como el corazón de Portugal, siempre creí hallarme en mi país y entre los míos. Todo era para mí igual, la tierra, las producciones, el hombre. La misma lengua, las mismas costumbres⁸⁶.

Así mesmo, o Patriarca engade que esa era unha cuestión que ficaba suficientemente demostrada por Friedrich Diez na súa *Gramática das linguas románicas*. Na descrición que o filólogo alemán fai dos dominios das linguas románicas, Diez agrupa os dialectos no ámbito xeográfico da correspondente lingua literaria, de xeito que o vínculo lingüístico entre o galego e o portugués queda patente⁸⁷. Loxicamente, ademais da relación etimolóxica, Murguía desliza sucintamente a condición do galego como lingua de cultura. Fóra do autorizado parecer de Diez, Murguía sustenta as súas teorías en autores como Sarmiento. Apoiándose no que dicía Duarte Nunes de Leão na súa obra *Origem da lingua portuguesa*⁸⁸ e na observación directa dunha copia parcial do cancionero marial de Afonso X, Sarmiento sosti-

⁸⁶ Murguía, Manuel, "El regionalismo gallego (III)", op. cit., p. 266.

⁸⁷ Manexámo-la traducción ó francés de Auguste Brachet e Gaston Paris, *Introduction à la grammaire des langues romanes*, 3ª ed., t. I, Paris, Librairie A. Franck, 1874, pp. 91-92. Hai edición facsimilar: Genève-Marseille, Slaktine Reprints / Laffite Reprints, 1973.

⁸⁸ Para os interesados na consulta deste texto recomendámo-la impecable edición de Maria Leonor Carvalhão Buescu: Lisboa, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 1983. Un sucinto achegamento a este asunto encontrámolo na comunicación de Henrique Monteagudo "Portugués e galego nas gramáticas portuguesas do quíntos", en Kremer, Dieter (ed.), *Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, Université de Trier, 1986; vol. V, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1999, pp. 144-157.

ña que os trobadores dos que fala o marqués de Santillana compoñían as súas poesías en lingua galega⁸⁹. Este argumento tamén foi recollido por Murguía en 1858⁹⁰, e sería posteriormente un dos piares nos que apoiaría a súa resposta a Juan Valera, recorrendo á literatura para reivindicalo galego como lingua de cultura⁹¹. O escritor andaluz aducía que só existían tres linguas de cultura na Península e, polo tanto, tres literaturas: a castelá, a catalana e a portuguesa. Valera xulgaba necesaria a unión da literatura feita en Cataluña coa realizada en Valencia ou Mallorca e, analogamente, subordinaba a expresión literaria galega á escrita en lingua portuguesa por razóns de parentesco e primacía histórica. A forma orixinaria do portugués sería aquela na que está composta a lírica trobadoresca dos cancioneros medievais, relegando o galego á categoría de dialecto moderno do galego-portugués falado en Galicia⁹².

Ata o de agora falamos de lingua como unha realidade de carácter superior, polo que ó entrar a valoralos argumentos e maila terminoloxía empregados por Murguía, o feito de denominar "dialecto galego" á nosa

⁸⁹ Verbo desta e doutras cuestións afíns, resulta aconsellable a lectura do artigo de Ramón Mariño Paz "Estudios, informacións e ideas sobre o galego entre os séculos XVI, XVII e XVIII", en Fernández Rei, Francisco e Mercedes Brea (coords.), *Homenaxe ó profesor Constantino García*, t. II, Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións da USC, 1991, pp. 125-133.

⁹⁰ Murguía, Manuel, "Poesía gallega contemporánea", op. cit., pp. 102-103.

⁹¹ Murguía, Manuel, "A don Juan Valera", op. cit., pp. 182-183.

⁹² Valera, Juan, "La literatura española en el siglo XIX", *Revista Crítica* (1896). Utilizámo-lo tomo II das súas *Obras Completas*, 5ª ed., Madrid, Aguilar, 1968, pp. 890-901.

lingua pode resultar rechamante. A situación social e o ambiente que se respiraba no XIX xunto coa falla de tradición literaria non axudaban nada á utilización do galego como vehículo de comunicación culto. Murguía e outros moitos escritores loitaron pola dignificación e normalización do idioma. Mais aínda así, recibiron ataques e sufriron atrancos por cuestións como que a correspondencia privada destes autores -inclusive entre eles- se facía toda en castelán, o que poñía en evidencia a contradicción entre o seu ideal lingüístico e a maneira de levalo á práctica. Emilia Pardo Bazán declaraba que o galego *no lo hablan los que lo escriben*⁹³. Estas circunstancias debíanse fundamentalmente á falta duns antecedentes en que se apoiar e ás condicións socio-políticas propias do século, cun desinterese total dos gobernantes, que non estaban por legislar a prol do noso idioma nin tampouco por o incorporar á documentación oficial⁹⁴.

Do proceso diglósico que existía naquela sociedade decimonónica era consciente Murguía, sendo así que tivo que saír en defensa do galego fronte ó castelán. No século XIX, o debate sobre a relación do galego co resto das linguas da Península e a súa equiparación coas mes-

⁹³ Sobre os encontros e os desencontros da Pardo Bazán cos intelectuais galegos da súa época, véxase o traballo de Carme Hermida, "Emilia Pardo Bazán e o Rexurdimento", *Festa da palabra silenciada*, 6, 1989, pp. 17-23.

⁹⁴ Unha axeitada descrición da situación sociolingüística do galego naquela altura témola nas comunicacións de Ramón Lorenzo, "A lingua literaria na época de Rosalía", e Xosé Luis Pensado, "Rosalía e a lingua galega do seu tempo e entorno", ámbalas dúas en García Sabell, Domingo et al., *Actas do Congreso Internacional sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, Consello da Cultura Galega - Universidade de Santiago de Compostela, 1986, pp. 7-22 e 43-50, respectivamente.

mas centraba a atención de boa parte da intelectualidade galega⁹⁵. Inferíase que as linguas románicas eran variantes ou, con maior precisión, dialectos do latín. Non obstante, o termo "dialecto" aplicado á lingua galega posuía connotacións ben distintas, ó relacionarse co concepto sincrónico que denota unha lingua non oficial, sen cultura literaria. Indirectamente, engádeselle a tal formulación un contido negativo, que asocia a existencia de variantes dialectais ou dialectos á corrupción de linguas ou a falas de pobos sen cultura ou cunha cultura inferior. Contra tales observacións reaccionara xa cen anos antes Sarmiento, postulando o caso de pobos como os amerindios, os cales a pesar de ser ágrafos posuían unha vasta cultura e unha rica literatura de tradición oral⁹⁶. Ademais, inmíscense criterios de supremacía baseados en presupostos políticos, que son os que determinan en última instancia a existencia dun idioma. Baste como exemplo a seguinte afirmación da Pardo Bazán:

Lengua nacional es tan sólo en el sentido político la que logra prevalecer e imponerse a una nación, y las demás que en ella se hablan dialectos⁹⁷.

Tamén Murguía se manifestou ó respecto, subliñando que o tópico da ausencia de produción literaria nos Séculos Escuros non debería suscitarlo rexeitamento do galego como lingua de cultura, dado que existen autores

⁹⁵ Sobre este particular é indispensable a consulta das páxinas que Francisco Rodríguez dedicou a esta cuestión no seu ensaio *Análise sociolóxica da obra de Rosalía de Castro*, Vigo, AS-PG, 1988, pp. 340-350.

⁹⁶ Vid. Pensado, José Luís, *La Educación...*, op. cit., pp. 101-102.

⁹⁷ Pardo Bazán, Emilia, *De mi tierra*, La Coruña, Tip. de la Casa de la Misericordia, 1888. Manexámo-la seguinte reedición: Vigo, Xerais, 1984, p. 39.

e obras relevantes no período sinalado. Murguía non asume as críticas de Juan Valera cara ó status da lingua galega. Polo que se refire á inexistencia dunha literatura galega, o criterio de Murguía indicaba que a ausencia de obras literarias nun momento específico non implicaría que aquela non se puidera desenvolver ou mesmo que a lingua non fose capaz de se someter a unhas regras:

(...) Basta con recordar al autor de *Mireya* para saber con que estos dialectos agonizantes se pueden escribir obras maestras y las obras maestras son las que salvan las lenguas en que se escriben⁹⁸.

Parcialmente en consonancia co referido, as consideracións que outorgan ó portugués a caracterización de lingua poética na etapa trobadoresca son rexeitadas por Murguía a prol do galego, o que lle confire maior relevancia histórica e afouteza polo que atinxe ó carácter nacional⁹⁹. O feito de enxendra-lo galego o idioma oficial dunha nación, Portugal, lexitimaba a aspiración do galego a ser considerado unha lingua:

En gallego escribió sus Cántigas el inmortal monarca castellano, Don Alfonso X, llamado el Sabio, y muchos otros poetas de aquellos tiempos en que el gallego era un idioma formado, mientras que el castellano estaba todavía en su infancia¹⁰⁰.

⁹⁸ Murguía, Manuel, "¿Desaparecerán los dialectos?", *La Ilustración Gallega y Asturiana*, t. II, 21, 20-VII-1879, p. 252.

⁹⁹ Verbo da delimitación que fai Murguía do patrimonio literario medieval galego fronte ó portugués, é recomendable a lectura do ensaio de Teresa López "No curso do tempo", en Acuña, Xosé Enrique e Cesáreo Sánchez Iglesias (coords.), *Volver a Murguía*, Cadernos A Nosa Cultura, 19, decembro de 1998, especialmente as pp. 58-59.

¹⁰⁰ Murguía, Manuel, *La primera luz*, op. cit., p. 16.

(...) lo cierto es que la producción poética de nuestra gente, fué, y aún hoy es, esencialmente lírica. A esto se debió, no sólo la gran producción que atestiguan los Cancioneros de la Vaticana y Colocci-Brancuti -equivocadamente dados como portugueses, por los editores italianos-...¹⁰¹

En relación co devandito, parécenos interesante destaca-la resolución que parece impoñerse en escritos posteriores, como por exemplo no discurso pronunciado nos Xogos Florais de Tui, no que Murguía subliña a identificación do galego co portugués moderno, amais duns ilustres pasado e presente literarios comúns:

¡O noso idioma!, o que falaron nosos pais e vamos esquecendo, o que falan os aldeans e nos hachamos á ponto de n'entendelo; aquel en que cantaron reys e trovadores (...); o hermoso, o nobre idioma que d'o outro lado de ese río é léngua oficial que serve á mais de vinte millions d'homes e ten un-ha literatura representada polos nomes gloriosos de Camoens e Vieira, de Garret e de Herculano; o gallego, en fin, que é o que nos da dereito á enteira posesión da terra en que fomos nados...¹⁰²

Por outra banda, coidamos destacable a reivindicación do diferencialismo do galego fronte ó portugués que tanto preocupou a Carballo Calero¹⁰³ e a García Pereiro¹⁰⁴. Faise evidente que o Patriarca non fala habi-

¹⁰¹ Murguía, Manuel, *Los trovadores gallegos*, La Coruña, Imp. y Fotograbado de Ferrer, 1905, p. 30. Hai unha reimpresión prologada por Ignacio Cabana Vázquez: Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1998.

¹⁰² Murguía, Manuel, "Juegos florales...", op. cit., p. 2.

¹⁰³ Carballo [Calero], Ricardo, "Murguía contra Valera", *Grial*, 55, xaneiro-marzo de 1977, p. 105.

¹⁰⁴ García Pereiro, María do Carme, "Teoría da lingua galega en Murguía", *Grial*, 61, xullo-setembro de 1978, p. 365.

tualmente de galego ou portugués atendendo ás fronteiras xeográficas, senón dunha superestructura lingüística á que o noso autor dá o nome de galego. Só así se entende o feito de que Murguía declare en 1889 que *el gallego es idioma nacional en Portugal*¹⁰⁵. Todo indica que o escritor percibe entrámbalas dúas linguas un continuum lingüístico, e mesmo acrecenta que de non se reconece-lo status de idioma para o galego, este podería ser considerado dialecto do portugués¹⁰⁶. Nesta liña, Montero Santalha fala de Murguía como reintegracionista convencido¹⁰⁷, algo que nos parece excesivo dada a carencia na altura dun estándar gramatical no que medi-la corrección dos usos e o feito de que Murguía lexitimase a pretensión dos galegos de escribir á marxe do sistema ortográfico empregado polo portugués e a creación dunha lingua literaria distinta do portugués¹⁰⁸. Certamente, Murguía sente a lingua e a literatura portuguesas como realidades intimamente relacionadas con Galicia, pero no corpus murguiano do que nos servimos para ilustra-los nosos razoamentos non atopamos ata 1907 ningunha alusión verbo da posibilidade dunha unificación a nivel lingüístico¹⁰⁹. Polo que se refire a este punto, Murguía estima que a misión da Real Academia Galega é fixa-lo léxico e a gramática da lingua galega, que identifica co idioma que falan en Galicia, Portugal e Brasil¹¹⁰. Mais no acto de presentación pública da institución non se alude ó portugués en ningún momento

¹⁰⁵ Murguía, Manuel, "El regionalismo gallego (I)", *Galicia. Revista regional*, 3, marzo de 1889, p. 162, n. 2.

¹⁰⁶ Murguía, Manuel, *Los Precursores*, La Coruña, Latorre y Martínez Editores, 1886, p. 190, n. 3.

¹⁰⁷ Montero Santalha, José Martinho, "O reintegracionismo nos ideólogos do nacionalismo galego", *O tempo e o modo*, 0, maio-xullo de 1982, p. 52.

¹⁰⁸ Murguía, Manuel, "A don Juan Valera", op. cit., pp. 178-179.

como norte da estandarización da lingua, ben que Murguía reconeça que posúe a categoría de idioma nacional dentro das fronteiras de Portugal. Será algún tempo despois cando exprese a conveniencia de acudir ó portugués co fin de uniformar con carácter definitivo parte do léxico galego, feito que poderíamos relacionar coas suposicións de Carballo Calero arredor das lagoas do léxico específico que empecían o cultivo dunha prosa didáctica pola parte de Murguía¹¹¹:

El gallego se halla hoy, por su dicha, en las condiciones de un idioma en su formación, -yo creo que unas más que otras, todas las lenguas se hallan en el mismo caso- pues en definitiva lo son por esencia aquellas a las cuales la cultura literaria no ha fijado. Por fortuna el portugués llegó ya a ese punto y puede servirnos para contrastar las formas usadas nuevamente por los que ya la usaron en un principio¹¹².

A importancia deste texto é manifesta: trátase da primeira vez en que Murguía admite a dependencia do galego respecto do portugués e representa o extremo oposto ás declaracións amosadas polo noso autor nunha obra temperá como foi *La primera luz*. De pai do portu-

¹⁰⁹ Isabel Seoane data o prólogo da obra inédita de Murguía *Rimas populares de Galicia* entre 1895 e 1906 (Seoane, Isabel, "Un escrito de Murguía en galego. O recoñecemento de Valentín Lamas Carvajal", *Boletín Galego de Literatura*, 24, 2º semestre de 2000, p. 141), data esta última que nos parece máis apropiada pola proximidade dos contidos do prólogo da obra citada (conservada no arquivo da Real Academia Galega) ós xuízos de Murguía ós que facemos referencia. No susodito prólogo, Murguía apostaba por usa-la ortografía portuguesa en canto non se elaborase unha normativa oficial para o galego.

¹¹⁰Murguía, Manuel, "Discurso del Sr. Académico Presidente D. Manuel Murguía", op. cit., p. 128.

¹¹¹Carballo Calero, Ricardo, *Historia...*, op. cit., p. 417.

¹¹² Murguía, Manuel, "Discurso-contestación al de D. José Antonio Parga Sanjurjo", op. cit., p. 105.

gués concretase en irmán e, finalmente, adopta un papel secundario como lingua non estandarizada.

3.4. O modelo de lingua proposto por Murguía

Xa no cabo desta análise da teoría da lingua galega na obra de Murguía e a modo de resumo dos diversos razoamentos expostos ó longo da mesma, cremos oportuno destacar que a particular valoración de Carme Hermida respecto da defensa da lingua que fai Murguía nos seus textos semella parca. É un lugar común sinalar que a lingua constitúe para o Patriarca un elemento de capital importancia na súa formulación política da nación¹¹³, mais inda que os textos da súa autoría redactados na nosa lingua son escasos, constatamos que Murguía defende unha normalización do galego e unha extensión do seu uso a tódolos niveis como lingua de cultura, sen por iso desbota-la evidencia de que o crecemento dunha cultura galega vai intimamente ligada no discurso murguiano á reivindicación das aspiracións nacionalistas, constituíndo o feito lingüístico un elemento de afirmación nacional. Aínda que non se pode acusar a Murguía de inmovilista ó comprobar que asume vehementemente a caducidade de parte dos seus postulados en materia lingüística e varía diacronica-

¹¹³ Hermida, Carme, *Os precursores...*, op. cit., p. 130. Un resumo das teses sobre a obra de Murguía desta estudiosa tamén se pode consultar no ensaio de Henrique Monteagudo *Historia social da lingua galega. Idioma, sociedade e cultura a través do tempo*, Vigo, Galaxia, 1999, pp. 353-355.

mente determinados aspectos das súas teorías¹¹⁴, cremos que é posible inferir que boa parte das propostas enunciadas polo Patriarca tocante á lingua posteriores a 1870 teñen claros precedentes en capítulos de obras anteriores que Murguía dedica a estas cuestións. Mais non debemos esquecer que nos últimos anos da súa vida foi o máximo impulsor da Real Academia Galega co fin de que esta elaborase unha gramática e un dicionario para sistematiza-la lingua:

No puede perecer un lenguaje que tiene una literatura gloriosa, y nombres que son orgullo de la inteligencia humana. Por eso, y para recoger en Galicia su verdadero léxico, dar a conocer su gramática, y afirmar su existencia, se fundó esta Academia. Porque el idioma de cada pueblo es el característico más puro y poderoso de la nacionalidad. Gentes que hablan la lengua que no les es propia, es un pueblo que no se pertenece¹¹⁵.

As gramáticas son un proxecto máis do rexionalismo. Se os historiadores queren demostrar que Galicia ten unha historia propia, os gramáticos queren probar que o galego é unha lingua capaz de ser sometida a

¹¹⁴ Entre os casos máis salientables, cómpre cita-la evolución do pensamento do Patriarca verbo das orixes do idioma, feito apuntado por Henrique Monteagudo no seu artigo "Ideas de Manuel Murguía sobre o idioma galego", *Boletín da Real Academia Galega*, 361, 2000, p. 204.

¹¹⁵ Murguía, Manuel, "Discurso del Sr. Académico Presidente D. Manuel Murguía", op. cit., pp. 127-128. O día un de xullo de 1905, Curros, presidente da "Asociación Iniciadora e Protectora da Academia", comunícalle a Murguía a aspiración de crea-la Academia da Lingua, coa idea inicial, tal e como recollen os estatutos redactados o catro de setembro dese mesmo ano, de formar un dicionario e unha gramática da lingua. Véxase tamén sobre esta cuestión o artigo de Murguía "Diccionario de la lengua gallega. Necesidad de su formación y publicación", *Galicia* (A Habana), 14, 2-IV-1905, pp. 1-2.

regras igual có resto das do seu entorno. Ata 1864, ano en que se publica a primeira gramática galega, a de Manuel Mirás, a lingua sen traballos gramaticais era percibida como unha lingua sen gramática. Algúns anos antes, Xoán Manuel Pintos edita *A gaita gallega*, comezando a pedi-la creación dunha academia da lingua e unha gramática prescritiva¹¹⁶. Debemos facer notar que Murguía concibía a historia do idioma polos estudos que existían naquela época e, loxicamente, as bases gramaticais nas que podía ter apoio non eran demasiadas. Estaban o *Compendio de gramática gallega-castellana* de Mirás e a *Gramática gallega* de Saco y Arce, non así o traballo de Valladares, que permanecería inédito ata 1970¹¹⁷. A tradición gramatical decimonónica constrúese mediante contribucións individuais feitas coa mellor vontade e resultados dispares: Saco, por exemplo, é mellor filólogo ca Pintos, e o traballo de Cuveiro Piñol, *El habla gallega*, só en sentido moi amplo se pode cualificar de gramática fronte ós traballos de Valladares ou, sobre todo, de Saco. Todas estas son gramáticas misceláneas, en xeral pobres, agás a de Saco, que se ben conta cun deseño gramatical algo desorganizado, posúe un desenvolvemento amplo. O uso de ortografías diferentes, a asistematicidade dalgúns criterios e a pluralidade dialectal son elementos comúns a estas descricións gramaticais, que se encontran supeditadas ó castelán por canto traducen paradigmas e palabras ata forza-la realidade lingüística galega (Mirás, Cuveiro) ou ben resaltan só o que é diferencial (Saco), dependencia á que se debe en boa parte a falla de contido teórico. Así, determinadas cuestións pásanse por alto remitindo ás gra-

¹¹⁶ Pintos, Xoán Manuel, *A gaita gallega*, op. cit., p. 69.

¹¹⁷ Valladares Núñez, Marcial, *Elementos de gramática gallega*, Vigo, Galaxia, 1970.

máticas castelás da época, adaptando patróns de corrección prosódicos e sintácticos do castelán¹¹⁸. Polo demais, atopamos nelas pouca discusión epistemolóxica sobre a propia gramática. Loxicamente, a falla dunha noción precisa da gramática histórica e do galego moderno¹¹⁹, así como o escaso coñecemento da realidade plural-dialectal, condicionaron o modelo de galego proposto nos primeiros traballos gramaticais, moi en relación coa idea decimonónica do galego como lingua moi fragmentada dialectalmente¹²⁰, posteriormente rexeitado no máis substancial polos gramáticos do século XX, que se decantan por un modelo común de lingua. No século XIX existía un problema fundamental: o da selección dunha variedade de lingua común e supradialectal. Aínda que ningún autor do XIX amosara explicitamente preferencia por unha variedade dialectal, todos eles outorgaban unha certa primacía á fala que mellor coñecían, é dicir, a fala da súa área de procedencia¹²¹. Neste sentido, é ilustrati-

¹¹⁸ Valladares, por exemplo, rexeita mesmo o infinitivo conxugado, feito que tamén pode ser indicativo do seu escaso coñecemento directo da realidade lingüística nunha dimensión ampla (Valladares Núñez, Marcial, op. cit., p. 53).

¹¹⁹ Véxase ó respecto o ensaio de María do Carmo Henriques Salido, "As gramáticas galegas do século XIX", en Fernández Belho, Pedro et al., *Actas do I Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza*, Ourense, 1984; A Coruña, AGAL, 1986, pp. 464-465.

¹²⁰ González Seoane, Ernesto Xosé, "Ideas sobre a fragmentación dialectal do galego no século XIX", en Fernández Rei, Francisco e Mercedes Brea (coords.), *Homenaxe ó profesor Constantino García*, t. II, op. cit., pp. 55-67.

¹²¹ González Seoane, Ernesto Xosé, "Concepcións do galego estándar nos gramáticos galegos do século XIX", en Lorenzo, Ramón (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas. Vol. VI: Galego. Romania Nova*, Universidade de Santiago de Compostela, 1989; A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1994, pp. 75-88.

vo o feito de que Murguía recomendase a Saco o uso da variedade dialectal correspondente á zona de Compostela en detrimento do galego falado en Ourense, polo que Saco se inclinaría finalmente á hora de redacta-la súa gramática¹²². Pola contra, Murguía acredita que a existencia de variantes léxicas no galego, *que debería ser su muerte, se torna en fecundo venero del que el gallego extrae la gran riqueza de su diccionario*¹²³. En 1865, Murguía declaraba que sería necesario *un gran poeta, al mismo tiempo que un gran conocedor de nuestro dialecto, costumbres y sentimientos, para que nos diese no sólo el modelo de nuestra poesía, sino también de nuestra lengua literaria. Galicia espera, todavía, ese gran poeta*¹²⁴.

En canto ó reinteграcionismo que algúns estudiosos albiscan na obra do Patriarca, é un factor que coidamos se debería matizar e restrinxir cronoloxicamente, algo que supera os límites lóxicos do noso traballo. En calquera caso, podemos dicir con Ramón Villares que o seu discurso con relación á realidade portuguesa carece de profundidade¹²⁵, feito que podemos facer extensible á

¹²² Ogando Vázquez, Xulio Francisco, *Tres fitos senlleiros na historiografía da lingua galega: 1768 - 1868 - 1968*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1980, pp. 90-91.

¹²³ Murguía, Manuel, *Historia de Galicia*, t. I, op. cit., p. 327.

¹²⁴ Murguía, Manuel, *Historia de Galicia*, t. I, op. cit., p. 290.

¹²⁵ Villares Paz, Ramón, "A relación da Galiza con Portugal na época contemporánea", *Grial*, 81, xullo-agosto de 1981, pp. 306-307. González Beramendi apunta que o referente de reinteграción non se manifesta: "É certo que reconece a irmandade racial de galaicos e lusitanos na protohistoria e mailo estreito parentesco idiomático e cultural, pero faltan os laídos por non se acada-la unión de Galicia e Portugal na Idade Media" (González Beramendi, Xusto, "Os referentes nacionais en Rosalía e no provincialismo galego", en García Sabell, Domingo et al., *Actas do Congreso Internacional de Estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, op. cit., p. 394).

suposta influencia do idioma luso na desexada normalización lingüística. Ramón Máiz e Fernández Belho apuntan algo semellante ó sinala-lo idealismo que rexe a conciencia lingüística do noso autor, quen defendía a identidade do galego e do portugués baixo un punto de vista eminentemente retórico¹²⁶. A política lingüística murguiana consiste na depuración do léxico enxebre, rexeitando neoloxismos e préstamos. Así e todo, quizais consciente da magnitude da empresa correspondente á fixación dun modelo lingüístico, o Patriarca inclínase por acudir ó portugués antes de *formar una lengua artificial, en cuyas celdas haya luego de encerrarse toda producción literaria*¹²⁷. Parece ser que Murguía vía no portugués un alicerce non tanto para unha modernización do léxico galego como para a restauración de voces perdidas. Tocante á lexicografía, estaban ó alcance de Murguía dicionarios como os de Francisco Javier Rodríguez¹²⁸, Cuveiro Piñol¹²⁹ e Valladares Núñez¹³⁰. Sen embargo, a rica tradición da literatura medieval galego-portuguesa non estivo ata 1878 a disposición de Murguía. En 1875, Monaci edita en Halle o *Cancioneiro*

¹²⁶ Máiz, Ramón, *O rexionalismo galego...*, op. cit., p. 248 e Fernández Belho, Pedro, "Conceito de língua en Manuel Murguía e praxe idiomática en Rosalía de Castro", en García Sabell, Domingo et al., *Actas do Congreso Internacional de Estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. II, op. cit., p. 379.

¹²⁷ Murguía, Manuel, "Discurso-contestación al de D. José Antonio Parga Sanjurjo", op. cit., pp. 104-105.

¹²⁸ Rodríguez, Francisco Javier, *Diccionario Gallego-Castellano*, A Coruña, Imp. del Hospicio Provincial, 1863.

¹²⁹ Cuveiro Piñol, Juan, *Diccionario Gallego*, Barcelona, Tip. de Ramírez y Cía., 1876.

¹³⁰ Valladares Núñez, Marcial, *Diccionario Gallego-Castellano*, Santiago, Tip. del Seminario Conciliar Central, 1884.

da Vaticana, que na edición feita por Theófilo Braga tres anos máis tarde constitúe a primeira referencia de doada consulta para os escritores galegos¹³¹. Xa en 1880, Molteni publicou a súa edición do *Cancioneiro Colocci-Brancuti* e en 1889 a Real Academia Española as Cantigas de Afonso X. Por último, Carolina Michaëlis de Vasconcelos publicou en 1904 o *Cancioneiro da Ajuda*. Semella plausible que Murguía non ignoraba o caudal morfosintáctico, léxico e ortográfico das cantigas medievais, e que non chegou a coñecelo de xeito serodio se temos en conta as datas nas que os autores citados sacaron á luz as súas edicións dos Cancioneiros e as primeiras manifestacións ó respecto do Patriarca¹³². De certo, o labor do noso autor tivo que supera-las carencias derivadas do descoñecemento case total da tradición literaria, alentado polas súas máis íntimas conviccións en favor do prestixio do idioma, elevándoo á categoría de lingua literaria. Nesta tarefa tiveron moito que ver, sen dúbida, os materiais gramaticais e lexicográficos editados no último tercio do século XIX.

¹³¹ Carballo Calero defende que esta edición e non a de 1875 sería a que manexaron Antonio María de la Iglesia e outros intelectuais galegos (Carballo Calero, Ricardo, *Historia...*, op. cit., p. 385). Polo que fai ó coñecemento específico que dos Cancioneiros posuían os escritores do Rexurdimento, é proveitosa a consulta do ensaio de Teresa López, *Névoas de antano. Ecos dos cancioneros galego-portugueses no século XIX*, Santiago de Compostela, Lairovento, 1991.

¹³² "Llenos están nuestros antiguos cancioneros, de versos hechos en dialecto gallego, lo mismo los españoles que los portugueses" (Murguía, Manuel, "Poesía gallega contemporánea", op. cit., p. 101). Segundo Teresa López, os datos que posuía Murguía sobre este particular teríalos tirado do estudio de P. J. Pidal "La poesía castellana en los ss. XIV y XV", traballo que serviu de prólogo á edición do *Cancioneiro de Baena* realizada en 1851 (López, Teresa, *Névoas de antano...*, op. cit., p. 42, n. 6).

A posición de Murguía perante o problema da lingua é resultante dunha determinada postura ideolóxica e social, o que se transparenta cando comenta apesaredo o retroceso experimentado pola lingua galega, desprazada dos labios das clases elevadas e non promovido o seu estudio e ensino nos programas académicos da época¹³³. Cando Murguía apunta o monolingüismo maioritario do medio rural en contraposición co que sucede nas cidades, os axentes sociais que colaboran na marxinação da lingua galega son, por unha parte, as clases medias e a nobreza, que contribuirían a que se espallase o complexo de inferioridade entre os galegofalantes.

¹³³ Os autores do Rexurdimento eran conscientes de que unicamente na medida en que unha comunidade posuidora dunha lingua e cultura propias defendese a súa identidade podería favorecer-lo seu mantemento e consideración. De aí que o seu labor se oriente cara á subministración de argumentos que contribuísen á valoración do uso do galego como lingua habitual en calquera ámbito. Os ditos argumentos poden clasificarse seguindo a Carme Hermida en factores de identificación, de utilidade e de prestixio (Hermida, Carme, *Os precursores...*, op. cit., pp. 90-142). É un lugar común sinalar que xa no século XIX os homes e mulleres do Rexurdimento promoven unha campaña en defensa da inclusión do galego como materia de ensino nas escolas, a cal é incluída por Carme Hermida entre os factores de utilidade, que abranguen tódalas enunciacións que demostran o beneficioso e útil que era para a ensinanza a introducción do galego. Nos seus apuntamentos ó "Estudio y origen de la formación de la lengua gallega" de Sarmiento (op. cit., p. 116), o Patriarca defendía a obriga de estudar e usa-lo idioma galego criticando o feito de que a universidade galega non o reflectise no ensino da historia e da arqueoloxía. A inexistencia de obras de tipo filolóxico é interpretada por Murguía como un obstáculo ó coñecemento da historia de Galicia, posto que o coñecemento das linguas é para el unha parte imprescindible dos estudos históricos. Así, postula a necesidade de elaborar unha obra extensa, que viñese constituí-lo gran dicionario que o galego necesitaba naquel tempo, o cal se debía basear no estudio dos documentos latinos medievais, na lectura atenta de tódolos documentos anteriores ó ano 1500 e na consciencia da diversidade lingüística desde o punto de vista xeográfico.

Doutra banda, os galegos cultos que abandonan o cultivo da súa lingua materna:

Cincuenta anos bastaron para que as clases elevadas que antes non entendían cometer faltas usando o lenguaje que todos entendían, hayan cambiado¹³⁴.

En mi niñez oí falar o gallego en mi casa e fora de ella a persoas tan sabias e discretas como as que lo sean máis en outros países. Lo hablaban preferentemente as clases nobiliarias¹³⁵.

Á hora de definir a situación social do idioma galego e analizar o imaxinario sociolingüístico, Murguía destaca o abandono do galego pola parte dos sectores sociais elevados e cultos, renuncia que el xulga consecuencia dunha imposición dos reis de Castela, feito que implicaría o desleixo da lingua na escrita:

Éio tanto, meus señores, que naqueles tempos en que a hexemonía castelán imperaba sobre as diversas nacións do Estado español, a poesía gallega tan poderosa e extensiva nos séculos XIII e XIV, enmudeceu de todo. Non se oía outro acento aquí que o da musa chabacana: única mostra do espírito literario permitido ós pobos escravos. Escravos éramos, ende mal, e da peor casta (...). Cadeiras de Universidades, cadeiras de obispados e mosteiros, compríanlles a eles: nós non tínhamos nada que ver co esas cousas de señores, nin servíamos pra máis que dar e manter soldados e mariñeiros¹³⁶.

¹³⁴ Murguía, Manuel, "Discurso del Sr. Académico Presidente D. Manuel Murguía", op. cit., p. 127.

¹³⁵ Murguía, Manuel, "A don Juan Valera", op. cit., p. 181.

¹³⁶ Murguía, Manuel, "Juegos florales de Galicia...", op. cit., p. 2.

O noso autor, igual có resto dos escritores da época, viuse obrigado a partir da lingua falada polo pobo para tentar conformar unha lingua literaria e de prestixio. Por isto, era consciente da necesidade de supera-la fase de dialectalismo do noso Rexurdimento, tratando de conseguí-la fixación dun galego literario común a todos. Ademais, Murguía quixo eleva-la categoría do idioma ata que fose apto para ser vehículo de expresión do mundo científico e cultural. Con todo, debemos entender que se nalgún texto se considera que as clases nobres, polo acceso á cultura literaria, son as que conservan o celme do idioma, non se debe sobreentender que Murguía desdeñe a fala do pobo. Antes ben, é un medio de dignifica-la lingua ó estende-lo seu ámbito de uso fóra do mundo rural e o entorno coloquial:

Y aquí ha de advertirse -pues hay muchos que juzgan el pasado por el presente- que la lengua gallega hablada en el país hasta hace sesenta años, no es en verdad la que hoy conocemos y hablamos en las ciudades. Llegó pura hasta principios del siglo, y bien se deja comprender que, para que perseverase culta y perfecta, necesitaba, a falta de su cultivo literario, que fuese común a todas las clases sociales. Lo fué. La hablaban todas, pero en especial las clases nobiliarias. Aun hoy son éstas las que mejor la hablan y la hablan con predilección¹³⁷.

(...) á dos pasos de La Coruña, en campos donde se oye el rumor del mar de la ciudad vecina (...) surge pujante y florece varia, rica, profusa casi, en giros y en vocablos, la lengua que hablaron nuestros trovadores, la que hoy hablamos ciudadanos y campesinos, la que ensalzan nuestros poetas, la que aman los hijos del país y á la cual rendimos todos, sí, todos, el holocausto de nuestra abnegación y filial cariño¹³⁸.

¹³⁷ Murguía, Manuel, "El regionalismo gallego (II)", *Galicia. Revista regional*, 4, abril de 1889, p. 254.

Neste sentido, Murguía semella inclinarse por un estilo de lingua popular, o que non constitúe unha pexa en relación co seu marcado elitismo político-cultural. Abonda con botar unha ollada a cómo xulgaba Murguía os escritores en galego anteriores a Rosalía:

Hombres más amantes de las cosas de su país que verdaderos poetas, intentaron levantar la poesía provincial, sucediendo de este modo lo que no podía menos de suceder, que atrajeron sobre sí, y conjuntamente sobre el idioma que escribían, el ridículo que alcanza a todo mal poeta. Cabalmente para lo que se necesita más genio, es para hacer pasar una lengua vulgar al uso y dominio de la poesía, y carecían algunos de nuestros poetas, no sólo del ingenio de los Jasmin, Roumanilles, Mistral, etc., sino hasta del gusto; eran malos poetas y por lo mismo malos hablitas¹³⁹.

Semella obvio que Murguía non estimaba que a praxe lingüística destes autores tendese cara á formación dun galego literario. Esta aspiración estaría implícita ata certo punto no pensamento de Rosalía de acordo co exposto polo seu home:

Pero lo que más ponderaba era ver escrito el libro en aquel dulcísimo dialecto que había hablado en su niñez. Ponderaba sobre manera hallarle despojado de las voces bárbaras y giros prosaicos con que tantos mancharon la lengua y la poesía gallega (...). Hasta entonces nadie había hablado nuestra lengua con más pureza ni mejor acierto¹⁴⁰.

¹³⁸ Murguía, Manuel, "Unas cuantas palabras", prologo ó libro de Francisca Herrero Garrido *Almas de muller... ¡Volallas n'a luz!*, La Coruña, Lit. e Imp. de Roel, 1915, pp. X-XI.

¹³⁹ Murguía, Manuel, *Historia de Galicia*, t. I, op. cit., p. 293.

¹⁴⁰ Murguía, Manuel, *Los Precursores*, op. cit., p. 189.

O Patriarca insiste no galego de Rosalía como modelo de lingua literaria, a pesar de que a escritora de Padrón declara explicitamente no prólogo de *Cantares gallegos* a filiación oral e coloquial do seu galego: *Sin gramática nin regras de ningunha cras, o lector topará moitas veces faltas de ortografía, xiros que disoarán ós oídos dun purista*¹⁴¹. Isto non empece os eloxios de Murguía, quen coida modélica a praxe rosaliana desde as perspectivas da forma e do contido. Así o corroboran as súas palabras:

 Mi inolvidable esposa escribió en idioma gallego su primer tomo de poesía, no por ansia de gloria o lo que sea, sino porque perteneciendo a una familia nobiliaria, que como todas las de su tiempo hablaban gallego, le molestó leer algunas composiciones que amén de las faltas de inspiración las tenían de gramática y hasta de sentido¹⁴².

En puridade, descoñecemos-la identidade dos escritores que merecían tal menosprezo por parte de Murguía. Na súa *Historia de Galicia*, o Patriarca unicamente salva a Alberto Camino e Francisco Añón de entre os escritores anteriores a Rosalía, isto é, os autores que figuran no *Álbum de la Caridad*, como Vicente Turnes, Xosé María Posada ou Antonio de la Iglesia. Versificadores estes que para Carballo Calero non se distinguen pola pureza ou a riqueza da súa inspiración¹⁴³. En calquera caso, Murguía parece ser consciente de que o cultivo dunha lingua en prosa supón un labor

¹⁴¹ Castro, Rosalía de, *Cantares gallegos*, Vigo, Juan Compañel, 1863. Manexámo-la edición de Ricardo Carballo Calero: 8ª ed., Madrid, Cátedra, 1989, p. 43.

¹⁴² Naya, Juan, "Murguía y su obra poética", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 289-293, 1950, p. 102, n. 2.

¹⁴³ Carballo Calero, Ricardo, *Particularidades morfológicas...*, ibid.

de carácter máis complexo e alcance sociocultural máis amplo có mero cultivo poético, parcela á cal o galego se ve confinado polos detractores do idioma¹⁴⁴.

¹⁴⁴ González Seoane, Ernesto Xosé, "O debate sobre o galego na prensa do XIX. Algúns datos para unha historia do antigaleguismo", *Grial*, 110, abril-xuño de 1991, pp. 275-287. Tocante ás relacións entre lingua e literatura no pensamento de Murguía, vid. o ensaio de Belén Fortes, *Manuel Murguía e a cultura galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 2000, especialmente as pp. 50-54.

4. Conclusiones

Unha vez analizada a posición de Murguía perante a lingua, podemos dar conta das numerosas referencias ó galego como alicerce da identidade galega nos escritos do noso autor. Seguidor das teses de Herder verbo da conformación e cohesión dun pobo pola acción da lingua, o Patriarca sostén que na relación lingua-colectivo o trazo diferencial básico é a lingua. Así, o discurso de Murguía sobre a lingua incide, como a maioría dos autores do Rexurdimento, na importancia das dimensións expresiva, estética e identificadora fronte á utilitaria. De aí que a reflexión sobre o idioma se produza maioritariamente cando existe algunha cuestión relativa ó contacto coas linguas veciñas.

Murguía postula unha recuperación do uso social, normalizado e prestixiado, da lingua galega. Neste sentido, o noso autor opta por dota-los seus razoamentos de elementos que reforcen a idea do galego como lingua de cultura, ben acudindo ó rico pasado lírico dos trobadores, ben a través da comparación co desenvolvemento acadado pola lingua portuguesa. Cómpre salientar que Murguía se apoia moitas veces no portugués para defender argumentalmente o galego, ben que non mostra excesivo interese no portugués como posible recurso para a elaboración lingüística.

Por outra banda, Murguía refírese ó galego desde a vertente sociolóxica cuantificando a situación social do galego en relación coa extensión da lingua castelá entre os falantes e apuntando que detrás do retroceso do galego se atopan factores endóxenos. Murguía toma en con-

sideración a problemática da lingua no ensino e na administración pública, eidos para os que propón como solucións o estudio da lingua propia de Galicia e a cooficialidade, ben que vincula esta solución á cuestión da procedencia dos funcionarios. Así mesmo, o obxectivo de recupera-lo galego non implica a incompatibilidade co feito de que a xeneralidade da poboación aprenda a lingua castelá.

En definitiva, Murguía cría na súa lingua e tratou de dignificala en todo momento, elevándoa á categoría das outras que a rodeaban, o que se traduciu na vontade de crear unha Academia Galega para sistematizala e unificala. O Patriarca concibía a nosa lingua como elemento identificador dos membros da comunidade e vehículo dunha tradición cultural e literaria que outorga un sentido de unidade histórica á colectividade galega.

5. Bibliografia citada

- *Álbum de la Caridad. Juegos Florales de La Coruña en 1861...*, Coruña, Imprenta del Hospital Provincial, 1862.

- Alonso Montero, Xesús, "Un obreiro, Curros e a Academia", en *íd.*, *Informe(s) sobre a lingua galega (presente e pasado)*, Vilaboa, Edicións do Cumio, 1991.

- Barreiro Fernández, Xosé Ramón, *El levantamiento de 1846 y el nacimiento del galleguismo*, Santiago de Compostela, Pico Sacro, 1977.

- _____, *Historia de Galicia. Vol. IV: Edade contemporánea*, Vigo, Galaxia, 1981.

- _____, "A historia da Historia. Aproximación a unha historiografía galega: de Murguía a Risco", en González Beramendi, Xusto (coord.), *Galicia e a Historiografía*, Santiago de Compostela, Tórculo, 1993.

- Braga, Teóphilo, *Theoria da Historia da litteratura portugueza*, Porto, Livraria Chardron, 1896.

- Brañas, Alfredo, *El Regionalismo. Estudio sociológico, histórico y literario*, Barcelona, Jaume Molinos, 1889.

- Brumme, Jenny, "Acerca de la política lingüística de los regionalismos catalán y gallego (1874-1898)", en Lorenzo, Ramón (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas. Vol. III: Lingüística Pragmática e Sociolingüística*, Universidade

de Santiago de Compostela, 1989; A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1992, pp. 81-87.

- Carballo Calero, Ricardo, *Particularidades morfológicas del lenguaje de Rosalía de Castro*, Santiago de Compostela, Servicio de Publicaciones de la USC, 1972.

- _____, "Murguía contra Valera", *Grial*, 55, xaneiro-marzo de 1977, pp. 102-105.

- _____, *Libros e autores galegos. Dos trovadores a Valle-Inclán*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1979.

- _____, *Historia da literatura galega contemporánea*, 3ª ed., Vigo, Galaxia, 1981.

- Castro, Rosalía de, *Cantares gallegos*, Vigo, Juan Compañel, 1863. Manexámo-la edición preparada por Ricardo Carballo Calero: 8ª ed., Madrid, Cátedra, 1989.

- Cuveiro Piñol, Juan, *Diccionario Gallego*, Barcelona, Tip. de Ramírez y Cía., 1876.

- Diez, Frédéric, *Introduction à la grammaire des langues romanes*, traducción de Auguste Brachet e Gaston Paris, 3ª ed., t. I, Paris, Librairie A. Franck, 1874. Edición facsimilar: Genève-Marseille, Slaktine Reprints / Laffite Reprints, 1973.

- Feijóo y Montenegro, Fray Benito Jerónimo, *Teatro crítico universal*, antoloxía preparada por Agustín Millares Carlo: Madrid, Espasa-Calpe, 1975.

- Fernández Belho, Pedro, "Conceito de lingua en Manuel Murguía e praxe idiomática en Rosalía de

Castro", en García Sabell, Domingo et al., *Actas do Congreso Internacional de Estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. II, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega-Universidade de Santiago de Compostela, 1986, pp. 373-381.

- Fernández del Riego, Francisco, *Pensamento galeguista do século XIX*, Vigo, Galaxia, 1983.

- _____, *Historia da Literatura*, Vigo, Galaxia, 1984.

- Fortes, Belén, *Manuel Murguía e a cultura galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 2000.

- Freire Lestón, Xosé Vicenzo, *A actividade editorial en Galicia (1850-1936)*, Vigo, Edicións do Cumio, 1997.

- Garcia Negro, Maria Pilar e Xosé María Dobarro Paz, *33 aproximacións á literatura e á lingua galegas*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1984.

- García Pereiro, María do Carme, "Teoría da lingua galega en Murguía", *Grial*, 61, xullo-setembro de 1978, p. 365-369.

- González Beramendi, Xusto, *Vicente Risco no nacionalismo galego. I: Das orixes á afirmación plena*, Santiago de Compostela, Edicións do Cerne, 1981.

- _____, "Os referentes nacionais en Rosalía e no provincialismo galego", en García Sabell, Domingo et al., *Actas do Congreso Internacional de Estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega-Universidade de Santiago de Compostela, 1986, pp. 381-394.

- _____, "El partido galleguista y poco más. Organización e ideoloxías del nacionalismo gallego en la II República", en González Beramendi, Xusto y Ramón Máiz (comps.), *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid, Siglo XXI / Consello da Cultura Galega, 1991, pp. 128-170.

- _____ e Xosé Manoel Núñez Seixas, *O nacionalismo galego*, 2ª ed., Vigo, A Nosa Terra, 1997.

- _____, *Manuel Murguía*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1998.

- González Seoane, Ernesto Xosé, "O debate sobre o galego na prensa do XIX. Algúns datos para unha historia do antigaleguismo", *Grial*, 110, abril-xuño de 1991, pp. 275-287.

- _____, "Ideas sobre a fragmentación dialectal do galego no século XIX", en Fernández Rei, Francisco e Mercedes Brea (coords.), *Homenaxe ó profesor Constantino García*, t. II, Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións da USC, 1991, pp. 55-67.

- _____, "Concepcións do galego estándar nos gramáticos galegos do século XIX", en Lorenzo, Ramón (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas. Vol. VI: Galego. Romania Nova*, Universidade de Santiago de Compostela, 1989; A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1994, pp. 75-88.

- _____, "Avances na estandarización do galego no século XIX", en Kremer, Dieter (ed.), *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, t. II, Vigo, Galaxia, 1999, pp. 555-567.

- Henríquez Salido, María do Carmo, "As gramáticas galegas do século XIX", en Fernández Belho, Pedro

et al., *Actas do I Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza*, Ourense, 1984; A Corunha, AGAL, 1986, pp. 443-467.

- Hermida, Carme, "Emilia Pardo Bazán e o Rexurdimento", *Festa da palabra silenciada*, 6, 1989, pp. 17-23.

- _____, *Os precursores da normalización*, Vigo, Xerais, 1992.

- _____, "Contribución á historia do galego nos medios de comunicación. A prensa do século XIX", *A Trabe de Ouro*, 20, outubro-décembro de 1994, pp. 553-563.

- _____, "Galego e portugués durante o século XIX (1840-1891)", en *Departamento de Filoloxía Galega, Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*, coordinado por Lorenzo, Ramón e Rosario Álvarez, Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións da USC, 1996, pp. 107-119.

- Hermida García, Modesto, *Narrativa galega: tempo de Rexurdimento*, Vigo, Xerais, 1995.

- Humboldt, Wilhem von, *Escritos sobre el lenguaje*, Madrid, Península, 1991.

- Juana, Jesús de, "El Heraldo Gallego de Lamas Carvajal e Rosalía de Castro", en García Sabell, Domingo et al., *Actas do Congreso Internacional sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, Consello da Cultura Galega - Universidade de Santiago de Compostela, 1986, pp. 378-379.

- Lamas Carvajal, Valentín, *Dez cartas pr'os gallegos*, Orense, J. M. Ramos, 1875.

- _____, *Poesía galega*, edición e introducción de Pilar Garcia Negro, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1998.

- López, Teresa, *Névoas de antano. Ecos dos cancioneiros galego-portugueses no século XIX*, Santiago de Compostela, Laiovento, 1991.

- _____, "No curso do tempo", en Acuña, Xosé Enrique e Cesáreo Sánchez Iglesias (coords.), *Volver a Murguía*, Cadernos A Nosa Cultura, 19, decembro de 1998, pp. 53-59.

- Lorenzo, Ramón, "A lingua literaria na época de Rosalía", en García Sabell, Domingo et al., *Actas do Congreso Internacional sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, Consello da Cultura Galega - Universidade de Santiago de Compostela, 1986, pp. 7-32.

- Losada Castro, Basilio, "La literatura", en Fabra, Gustavo et al., *Los Gallegos*, 2ª ed., Madrid, Istmo, 1984, pp. 241-318.

- Máiz, Ramón, "La construcción teórica de Galicia como nación en el pensamiento de Manuel Murguía", *Estudios de Historia Social*, 28 / 29, enero-junio de 1984, pp. 133-147.

- _____, *O rexionalismo galego: organización e ideoloxía (1886-1907)*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1984.

- _____, *A idea de nación*, Vigo, Xerais, 1997.

- Mariño Paz, Ramón, "Motivacións para o emprego da lingua galega na literatura política dos primeiros anos do século XIX", *Grial*, 105, xaneiro-marzo de 1990, pp. 35-67.

- _____, "Estudios, informacións e ideas sobre o galego entre os séculos XVI, XVII e XVIII", en Fernández Rei, Francisco e Mercedes Brea (coords.), *Homenaxe ó profesor Constantino García*, t. II, Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións da USC, 1991, pp. 112-139.

- _____, "Notas para unha caracterización sociolingüística da Galicia dos séculos XVIII e XIX", *A Trabe de Ouro*, 24, outubro-décembro de 1995, pp. 81-87.

- _____, *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1998.

- Méndez Ferrín, Xosé Luís, *De Pondal a Novoneyra*, 2ª ed., Vigo, Xerais, 1990.

- Menéndez y Pelayo, Marcelino (ed.), *Antología de poetas líricos castellanos. Desde la formación del idioma hasta nuestros días*, t. III, Madrid, Librería de la Viuda de Hernando y Cª, 1923.

- Mirás, Manuel, *Compendio de gramática castellana-gallega...*, Santiago, Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás, 1864. Reedición: Madrid, Akal, Col. Arealonguiña, 1978.

- Molina, César Antonio, *Prensa literaria en Galicia (1809-1920)*, Vigo, Xerais, 1989.

- Monteagudo, Henrique, "Portugués e galego nas gramáticas portuguesas do quíntos", en Kremer, Dieter (ed.), *Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, Université de Trier, 1986; vol. V, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1999, pp. 144-157.

- _____, *Historia social da lingua galega. Idioma, sociedade e cultura a través do tempo*, Vigo, Galaxia, 1999.

- _____, "Ideas de Manuel Murguía sobre o idioma galego", *Boletín da Real Academia Galega*, 361, 2000, pp. 197-220.

- Montero Santalha, José Martinho, "O reintegracionismo nos ideólogos do nacionalismo galego", *O tempo e o modo*, 0, maio-xullo de 1982, pp. 51-61.

- Murguía, Manuel, "Poesía gallega contemporánea", *El Museo Universal*, 2, 30-I-1858, pp. 10-11 e 4, 28-II-1858, pp. 30-31.

- _____, *La primera luz*, Vigo, Juan Compañel, 1859; 2ª ed., Lugo, Soto Freire, 1868. Facsímile da edición de 1859 ó coidado de Henrique Rabunhal Corgo e prólogo de Xesús Alonso Montero, Xerais-San Luís, Vigo, 2002; facsímile da edición de 1868 a cargo de Vicente Peña Saavedra e Manuel Fernández González, Santiago de Compostela, Mupega / Centro Ramón Piñeiro / Xunta de Galicia, 2000.

- _____, "A don Juan Valera", *La Voz de Galicia*, 15-VIII-1896.

- _____, "¿Desaparecerán los dialectos?", *La Ilustración Gallega y Asturiana*, t. II, 21, 20-VII-1879, p. 251.

- _____, "Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega, inédito del Padre Fr. Martín Sarmiento", *La Ilustración Gallega y Asturiana*, t. I, 9, 30-III-1880, p. 116.

- _____, *Los Precursores*, La Coruña, Latorre y Martínez Editores, 1886. Edición facsimilar: La Coruña, La Voz de Galicia, 1976.

- _____, "El regionalismo gallego", *Galicia. Revista regional*, 3, marzo de 1889, pp. 151-164; 4, abril de 1889, pp. 232-254 e 5, maio de 1889, pp. 257-272.

- _____, "Juegos Florales de Galicia. Discurso d'o Presidente, Manuel Murguía", *La Patria Gallega*, 7-8, 15-VII-1891, pp. 1-6.

- _____, "Diccionario de la lengua gallega. Necesidad de su formación y publicación", *Galicia (A Habana)*, 14, 2-IV-1905, pp. 1-2.

- _____, *Los trovadores gallegos*, La Coruña, Imp. y Fotograbado de Ferrer, 1905. Reimpresión prologada por Ignacio Cabana Vázquez: Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1998.

- _____, *Historia de Galicia*, t. I, 2ª ed., Coruña, Librería de Eugenio Carré, 1901. Edición facsimilar a cargo da Real Academia Galega: Bilbao, La Gran Enciclopedia Vasca, 1979-1980.

- _____, "Discurso del Sr. Académico Presidente D. Manuel Murguía", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 6-7, 20-XI-1906, pp. 125-129.

- _____, "Discurso-contestación al de D. José Antonio Parga Sanjurjo", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 16 / 17, 20-XI-1907, pp. 96-110.

- _____, "Unas cuantas palabras", prologo ó libro de Francisca Herrero Garrido *Almas de muller... ¡Volallas n'a luz!*, La Coruña, Lit. e Imp. de Roel, 1915, pp. V-XI.

- _____, "Eduardo Pondal e a súa obra", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 248-249, 1933, pp. 184-192.

- _____, *Prosas recuperadas: o periodismo de Manuel Murguía. Antoloxía básica: 1853-1923*, edición de José Antonio Durán, Fundación Caixa Galicia-Real Academia Galega, A Coruña, 1998.

- Naya, Juan, "Murguía y su obra poética", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 289-293, 1950, pp. 91-111.

- Ogando Vázquez, Xulio Francisco, *Tres fitos senlleiros na historiografía da lingua galega: 1768 - 1868 - 1968*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1980.

- Pardo Bazán, Emilia, *De mi tierra*, La Coruña, Tip. de la Casa de la Misericordia, 1888. Reedición: Vigo, Xerais, 1984.

- Pensado, José Luís, *La Educación de la Juventud de Fray Martín Sarmiento. Edición y estudio crítico*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1984.

- _____, "Rosalía e a lingua galega do seu tempo e entorno", en García Sabell, Domingo et al., *Actas do Congreso Internacional sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, Consello da Cultura Galega - Universidade de Santiago de Compostela, 1986, pp. 43-50.

- Pérez Pascual, Ignacio e Amando Reboleiro González, *História da língua*, 2ª ed., A Coruña, Via Láctea, 1987.

- Pintos Villar, Xoán Manuel, *A gaita gallega*, Pontevedra, Imp. de José y Primitivo Vilas, 1853. Edición facsimilar: La Coruña, Real Academia Galega, 1981.

- Renales Cortés, Juan, *Celtismo y literatura gallega. La obra de Benito Vicetto y su entorno literario*, vol. II, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1996.

- Risco, Sebastián, *Presencia da lingua galega*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1973.

- Risco, Vicente, *Manuel Murguía*, 2ª ed., Vigo, Galaxia, 1976.

- Robins, R. H., *Breve historia de la lingüística*, Madrid, Paraninfo, 1974.

- Rodríguez, Francisco Javier, *Diccionario Gallego-Castellano*, La Coruña, Imp. del Hospicio Provincial, 1863.

- Rodríguez, Francisco, *Análise sociolóxica da obra de Rosalía de Castro*, Vigo, AS-PG, 1988.

- _____, *Literatura galega contemporánea (problemas de método e interpretación)*, Vilaboa, Edicións do Cumio, 1990.

- Saco y Arce, Juan Antonio, *Gramática gallega*, Lugo, Imp. de Soto Freire, 1868; 2ª edición: Ourense, Gráficas Tanco, 1967.

- Seoane, Isabel, "Un escrito de Murguía en galego. O recoñecemento de Valentín Lamas Carvajal", *Boletín Galego de Literatura*, 24, 2º semestre de 2000, pp. 133-143.

- Taibo García, Victoriano, *Rosalía de Castro*, precursora da fala, Vigo, Real Academia Galega / Artes Gráficas Galicia, 1972.

- Tarrío Varela, Anxo, *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*, Vigo, Xerais, 1994.

- _____, "A literatura galega hai cen anos", en Barreiro Fernández, Xosé Ramón et al., *Actas do Congreso Galicia nos tempos do 98*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1997, pp. 107-119.

- Valera, Juan, "La literatura española en el siglo XIX", (Revista Crítica [1896]), en íd., *Obras Completas*, 5ª ed., t. II, Madrid, Aguilar, 1968, pp. 890-901.

- Valladares Núñez, Marcial, *Diccionario Gallego-Castellano*, Santiago, Tip. del Seminario Conciliar Central, 1884.

- _____, *Elementos de gramática gallega*, Vigo, Galaxia, 1970.

- Varela Jácome, Benito, *Historia de la literatura gallega*, Santiago de Compostela, Porto y Cía., 1951.

- Vårvaro, Alberto, *Historia, problemas y métodos de la lingüística románica*, trad. de Anna María Mussons, Barcelona, Sirmio, 1988.

- Vicetto, Benito, *Historia de Galicia*, Ferrol, Imp. de Nicasio Taxonera, 7 vols., 1865-1873.

- Vidal, Francisco Antonio, Manuel Murguía. *Textos en galego*, Cadernos Cruceiro do Rego, 10, Noia, Toxosoutos, 1999.

- Villares Paz, Ramón, "A relación da Galiza con Portugal na época contemporánea", *Grial*, 81, xullo-agosto de 1981, pp. 301-314.

- _____, *Foros, frades e fidalgos*, Vigo, Xerais, 1982.

- _____, *Historia de Galicia*, Madrid, Alianza, 1985.

Este número 4 dos *Cadernos*
Ramón Piñeiro rematouse de
imprentar no obradoiro de Gráficas
ATV, en Santiago de Compostela, o
día 15 de abril de 2004, festividade
de San Telmo.

